

**A patujú a Wiphala ellen, avagy a bolíviai
jobboldal és a moralesi szimbolika
viszonya az ideiglenes Áñez-kormányzat
megalakulása után¹**

Dolgozat jeligéje: ANP461

Pályamunka lezárásának dátuma: 2021. november 8.

¹ Ez a pályamunka túlnyomó részben megegyezik a szerző később azonos címen benyújtott diplomamunkájával.

Tartalomjegyzék

1. Bevezetés.....	3
2. A posztkolonializmus.....	4
2.1. A posztkolonializmus születése és megjelenése az IR-ban	4
2.2. A posztkolonialista eszköztár és a bolíviai esettanulmány.....	5
3. Ahol az őslakosság többséget alkot(?): etnikai viszonyok Bolíviában.....	7
4. A 2019-es bolíviai elnökválasztás és annak belföldi kontextusa	9
4.1. Az ígéretes kezdéstől a fokozódó elégedetlenségig.....	10
4.2. Puccs és ideiglenes kormányzat.....	11
5. A plurinacionális projekt és a Morales-korszak szimbolikája.....	14
5.1. Multikulturalizmus helyett plurinacionalizmus	15
5.2. A Morales-korszak szimbólumai	19
5.2.1. A kokalevél	19
5.2.2. A Wiphala	21
5.2.3. A Túpac Katari-kultusz.....	22
5.3. Kiket reprezentálnak a szimbólumok?	23
6. A bolíviai jobboldal.....	25
6.1. A bolíviai jobboldalról általánosságban.....	25
6.2. A bolíviai jobboldal csoportjai.....	27
6.2.1. A neoliberális jobbközép	27
6.2.2. A széparatista, rasszista szélsőjobboldal	28
6.2.3. A keresztény fundamentalisták	32
7. A bolíviai jobboldal prominensei és a Wiphala	35
7.1. A „harciasabbá” vált Mesa.....	36
7.2. A „toleráns” Camacho.....	38
7.3. Áñez és a „harmadik zászló”	40
8. Az elemzés összegzése és a konklúziók.....	42
Bibliográfia.....	45

1. Bevezetés

A 2019. októberi elnökválasztás első fordulóját követően csaknem másfél évtizede nem látott politikai válság bontakozott ki Bolíviában. A latin-amerikai országot 2006 óta irányító Evo Morales és pártja, a Mozgalom a Szocializmusért (*Movimiento al Socialismo*, a továbbiakban: MAS) széleskörű társadalmi elégedetlenséggel és hatalmas utcai demonstrációkkal volt kénytelen szembenézni, miután Moraleséket az a vád érte, hogy elcsalták a választást.² Az események eszkalálódása következtében kevesebb, mint egy hónap elteltével, november 10-én Bolívia első őslakos származású elnöke bejelentette lemondását, majd Mexikóba távozott, az ország élére pedig egy jobboldali átmeneti kormány került Jeanine Áñez ideiglenes elnök vezetésével, amely ezt követően nagyjából egy éven át vezette Bolíviát.

A jelen TDK-dolgozat témája az említett átmeneti kormányzat jobboldali csoportjainak a csaknem másfél évtizeden át tartó Morales-korszak szimbolikájához – s ezen keresztül az őslakossághoz és a bolíviai plurinacionális projekthez – fűződő viszonyának bemutatása, illetve elemzése. Vizsgálódásaim aktualitását, valamint relevanciáját e téren nem csupán maguk a két évvel ezelőtti bolíviai történések adják, hanem az a tény is, hogy az Evo Morales elleni puccs és az ideiglenes kormányzat megalakulása egy új szakaszt nyitott az andoki ország indián népcsoportjainak és a történelmileg a politikai-gazdasági hatalom túlnyomó részét birtokló kreol elit több évszázados szembenállásában. E konfliktus a bolíviai történelem egyes korszakaiban rendre más formát öltött, mindez pedig igaz az Áñez-kormányzat felállását követő periódusra is. Dolgozatom ennek megfelelően egyrészt azon hipotézisemet kívánja alátámasztani, miszerint a bolíviai indián népcsoportok és az ország kreol elitjének küzdelme ezen új periódus idejére – nem függetlenül a Moralesék regnálása alatt végbement változásoktól – jelentős részben a diszkurzív térbe helyeződött át. E megállapításommal szoros összefüggésben pedig az elemzés folyamán kísérletet teszek azon előfeltevésem igazolására is, melynek értelmében az őslakosság nyílt elnyomása helyett/mellett napjainkban már maguk a jobboldali csoportok is egyre intenzívebben lépnek a szimbolikus politizálás területére. Munkám során mindebben a nemzetközi kapcsolatok (*International Relations*, IR) posztkolonialista elméletére támaszkodom.

Témám komplex volt miatt a jelen TDK-dolgozat két fontosabb egységre tagolódik: első körben röviden ismertetem a posztkolonializmust mint az elemzés szempontjából releváns

² BBC News. "Bolivia Election: Anger Mounts over Result Confusion." *BBC News*, 22 Oct. 2019, www.bbc.com/news/world-latin-america-50134451. (Utolsó megtekintés: 2021. 11. 07.)

elméleti keretet, majd kitérek arra, hogy a dolgozat folyamán milyen elhatárolását alkalmazom a Bolíviában élő népcsoportoknak, valamint sor kerül a 2019-es puccs történéseinek áttekintésére is. A TDK-munka második felében elsőként a plurinacionális projektről és a moralesi szimbolikáról lesz szó, amit a bolíviai jobboldal frakcióinak bemutatása, majd ezen csoportok prominenseinek a Morales-korszak jelképeihez (egész pontosan a Wiphálához) való viszonyának elemzése követ. A dolgozat utolsó szakaszában az elemzés konklúzióinak levonása és az összegzés kapja a főszerepet.

2. A posztkolonializmus

Miképpen azt a bevezetésben is említettem, a választott bolíviai esettanulmány vizsgálatára a nemzetközi kapcsolatok posztkolonialista elméletét alkalmazom. Lévén ugyanis, hogy a dolgozatban vizsgált – a bolíviai őslakosság és az európai gyökerű elitek szembenállásaként leképeződő – konfliktus eredete Bolívia gyarmati múltjában keresendő, úgy e téma esetében az IR azon iskoláját kell segítségül hívnunk, mely alapvetően a kolonializmus máig tovább élő struktúráira és alá-fölérendeltségi viszonyaira összpontosít. Így a mostani fejezetben röviden ismertetem a posztkolonializmus megjelenését az IR-ban, emellett az elmélet nyújtotta eszköztárnak a jelen TDK-munka szempontjából releváns elemeinek kiemelése, valamint ezeknek a témám néhány főbb aspektusával való összekapcsolása révén igyekszem részletesebben is megindokolni, hogy miért a nemzetközi kapcsolatok ezen irányzatát választottam vizsgálódásaim eszközéül.

2.1. A posztkolonializmus születése és megjelenése az IR-ban

Fontos tisztában lennünk a ténnyel, hogy maga a posztkolonializmus közel sem csak a nemzetközi kapcsolatokban van jelen. Sőt, mondhatni éppen ellenkezőleg: a posztkolonialista tanulmányok (*postcolonial studies*) a 20. század második felében elsőként olyan területeken jelentkezett, mint az irodalom vagy a filozófia. Az irodalmi vonatkozás jelentőségét mutatja például az is, hogy napjainkban sokan Edward Said *Orientalizmus (Orientalism)* című 1978-as munkáját tekintik a posztkolonialista tanulmányok kezdetének³, mely ezt követően a '80-as évek során vált önálló akadémiai területté.

A posztkolonializmusnak mint a nemzetközi kapcsolatok egyik iskolájának születése ehhez képest valamivel későbbre, a 1990-es évekre tehető, és egyértelműen az IR kritikai elméletei közé tartozik (merítve az őt némileg megelőző posztstrukturalista és feminista

³ McLeod, John. *Beginning Postcolonialism (Beginnings)*. Második kiadás, Manchester University Press, 2010, 26-27. o.

irányzatokból⁴). E társadalomtudományban való térnyerését több tényező is elősegítette, amelyek közül kiemelkedik az a tény, hogy a mainstream IR (neorealizmus és neoliberalizmus) nem tudott tényleges válaszokat kínálni a 20. század utolsó harmadának olyan kulcseseményeire, mint az európai gyarmatbirodalmak végleges széthullása, a Szovjetunió felbomlása vagy a hidegháború vége. Mindez komoly kérdéseket vetett fel a nemzetközi kapcsolatok nagyelméleteivel szemben.

2.2. A posztkolonialista eszköztár és a bolíviai esettanulmány

A posztkolonializmus alapvető és egyben talán legfontosabb hozadéka a nemzetközi kapcsolatokban, hogy az IR egyik kulcskérdésévé teszi az egykori gyarmatok és volt gyarmattartók közötti történelmi, illetve jelenkori viszonyt. Ennek oka, hogy ezen elmélet szerint a kolonializmus nem egyszerűen egy már magunk mögött hagyott és ezzel lezártnak tekinthető történelmi periódus, hanem valamennyi örökségével együtt a kortárs nemzetközi rendszer konstitutív eleme.⁵ A bolíviai eset tehát már önmagában az ország gyarmati múltja miatt alkalmasnak mutatkozik arra, hogy posztkolonialista megközelítésben foglalkozzunk vele. Ugyanakkor – ahogyan azt a bevezetésben is említettem – munkám során nem makroszinten (vagyis Bolívia és volt gyarmattartója, Spanyolország viszonyának vonatkozásában) vizsgálom a 2019 október után történeteket, hanem mikroszinten, a bolíviai indián őslakosság és az európai gyarmatosítók leszármazottai közti ellentét tükrében.

Minderre azért is van lehetőség, mert a posztkolonializmus számára a fősodratú IR egyik legproblematisabb elemét éppen a nagyelméletek eurocentrizmusa, azon belül is szinte kizárólagos államközpontúságuk jelenti. A posztkolonialisták rámutatnak arra, hogy az erős, szuverén állam – elsősre objektívnek és értékítéletektől mentesnek ható – kritériuma valójában az európai történelmi fejlődés terméke, amelynek univerzalizálása több mint megkérdőjelezhető, miután az Európán kívüli világban a vesztfáliai államnak nem volt hagyománya⁶, ehelyett sokkal nagyobb súllyal bírtak – és bírnak gyakran ma is – az állam alatti tényezők. A bolíviai esettanulmány kapcsán ez utóbbi megállapításnak kiemelkedő jelentősége van, hiszen amennyiben az átmeneti Áñez-kormányzat körüli jobboldali csoportoknak a moralesi jelképekhez való viszonyáról szeretnénk képet kapni, úgy a mainstream IR ebben nem lehet segítségünkre, helyette a posztkolonializmusnak a különböző

⁴ Sylvester, Christine. "Post-Colonialism." *The Globalization of World Politics: An Introduction to International Relations*, szerk. Baylis et al., hatodik kiadás, Oxford University Press, 2014, 194. o.

⁵ McLeod, John. *Beginning Postcolonialism (Beginnings)*. Második kiadás, Manchester University Press, 2010, 17. o.

⁶ Seth, Sanjay. "Postcolonial Theory and the Critique of International Relations." *Postcolonial Theory and International Relations: A Critical Introduction (Interventions)*, szerk. Sanjay Seth, Routledge, 2013, 19. o.

állam alatti aspektusokat (például a történelmi, kulturális vagy etnikai viszonyokat) is figyelembe vevő módszertanára kell támaszkodnunk.

E ponton szót kell még ejtenünk a posztkolonializmusban kulcsszerepet betöltő szubaltern (alávetett/alárendelt) csoportok szerepéről. A posztkolonialisták ugyanis „megfordítják” a nemzetközi kapcsolatok fősodratú elméleteinek fentről lefelé irányuló vizsgálódását, feltéve azt a kérdést, hogy *„miképpen néz ki a történelem és a jelenkor, ha az alávetettek nézőpontjából, lentről felfelé szemléljük azt, semmint fentről lefelé?”*⁷. Az IR ezen kritikai elmélete tehát a múltban és/vagy a jelenben alárendelt helyzetben lévő csoportok irányából közelítve értelmezi a gyarmati és poszt-gyarmati világot. Mindez ugyancsak rendkívül fontos a dolgozat szempontjából, mivel a Morales-korszak szimbólumainak tényleges jelentősége csakis a bolíviai őslakosság szempontjából válik igazán érthetővé, illetve akkor, ha legalább egy bizonyos mértékig tisztában vagyunk azzal a több évszázados küzdelemmel, amelyet az ország különböző indián népcsoportjai folytatnak az elnyomás és kizsákmányolás legkülönbözőbb formái ellen mind a mai napig.

Az előző bekezdésben leírtak mellett feltétlenül ki kell térnünk arra a központi szerepre, amelyet a gyarmatosítással összefüggő kulturális és diszkurzív elemek töltenek be a posztkolonialista elméletben. Hiszen az egyes diskurzusok szinte sosem egy eleve adott társadalmi valóságot közvetítenek felénk, hanem éppen hogy saját maguk konstruálják, illetve alakítják azt⁸, így a volt gyarmati világ országainak vizsgálatához szükségünk van arra, hogy az egykori gyarmatosítók diskurzusaival szemben ellennarratívákat képezzünk. A posztkolonialista elemzés eszköztárának talán ezen része az, amelynek a bolíviai esettanulmánnyal kapcsolatos relevanciája a legkevésbé szorul magyarázatra. Hiszen amikor a bolíviai jobboldal moralesi jelképekkel szemben tanúsított magatartását elemezzük az Áñez-kormányzat regnálása alatt, akkor valójában az egykori gyarmatosítók leszármazottainak és a kolonializmus hatásait máig elszenvedő őslakoságnak egymással élesen szemben álló narratíváiról kell beszélnünk.

Úgy vélem, hogy a mostani fejezetben a nemzetközi kapcsolatok posztkolonialista irányzatának ismertetésével párhuzamosan egyértelművé vált, hogy miért éppen az IR ezen kritikai elmélete szolgáltatja a legalkalmasabb elemzési keretet a jelen TDK-munka esettanulmányának feldolgozásához. Bolívia gyarmati múltja, az országban élő indián népcsoportok helyzete, valamint az őslakosság és a bolíviai jobboldal narratíváinak

⁷ Sylvester, Christine. „Post-Colonialism.” *The Globalization of World Politics: An Introduction to International Relations*, szerk. Baylis et al., hatodik kiadás, Oxford University Press, 2014, 188. o.

⁸ McLeod, John. *Beginning Postcolonialism (Beginnings)*. Második kiadás, Manchester University Press, 2010, 38. o.

ütköztetése mind-mind olyan tényezők, amelyek kétségkívül „hazai terepet” biztosítanak a posztkolonializmus számára.

3. Ahol az őslakosság többséget alkot(?): etnikai viszonyok Bolíviában

A 2019-es bolíviai elnökválasztás körüli eseménysorozat ismertetését megelőzően mindenképpen tisztázásra szorul az a kérdés, hogy a dolgozat hátralevő fejezeteiben pontosan miként határolom el egymástól a bolíviai népesség őslakos és nem őslakos csoportjait. Ezt nemcsak a latin-amerikai ország rendkívül sokszínű etnikai viszonyai indokolják, hanem egyúttal az is, hogy a kép jóval összetettebb annál, mint amit a népszámlálási adatok és a statisztikák elsőre sugallnak.

Az említett etnikai sokszínűség talán legékeesebb bizonyítéka, hogy Bolívia területén jelenleg 36 különböző (elismert) indián népcsoport él.⁹ A két legnagyobb őslakos közösséget az aymarák és a kecsuák alkotják. Előbbiek főként az *Altiplanon*, míg utóbbiak jórészt az Andok és az ország keleti területeinek síkságai között húzódó völgyekben (*Yungas*) élnek. Az aymarák és kecsuák lélekszáma Bolíviában összesen nagyjából 3,5 millió főre tehető.¹⁰ A maradék 34 indián népcsoport az alföldeken koncentrálódik, számuk azonban jelentősen elmarad az andoki őslakos közösségektől. Utóbbit jól mutatja már az a tény is, hogy a keleti síkságok két legnépesebb indián csoportját a 125 ezer főt számláló guaranik, illetve a 108 ezres lélekszámú chiquitanok alkotják.¹¹ De az őslakosság mellett mindenképpen szót kell ejtenünk még az európai fehérek és az amerikai indiánok utódairól, a meszticekről, valamint az egykori európai gyarmatosítóknak már a gyarmatokon született leszármazottairól, a kreolokról is. Továbbá említést érdemelnek az afro-bolíviaiak, akik a gyarmatosítás idején a mai Bolívia területére hurcolt fekete-afrikai rabszolgák utódai.

A CIA által vezetett *The World Factbook* nevű online adatbank szerint a fent említett csoportoknak a bolíviai népességen belüli aránya 2020 júliusában a következőképpen nézett ki: a lakosság 68%-át tették ki a meszticek, 20%-át az őslakosság, míg 5%-át a fehérek (vagyis a kreolok), 1%-át pedig a feketék, az afro-bolíviaiak.¹² Miként azonban a fejezet elején utaltam rá, a kérdés közel sem ilyen egyszerű. A Bolíviai Nemzeti Statisztikai Hivatal

⁹ United Nations High Commissioner for Refugees. "Refworld | World Directory of Minorities and Indigenous Peoples - Bolivia." *Refworld, Minority Rights Group International*, Jan. 2018, www.refworld.org/docid/4954ce15c.html. (Utolsó megtekintés: 2021. 11. 07.)

¹⁰ Uo.

¹¹ Fabricant, Nicole. *Mobilizing Bolivia's Displaced: Indigenous Politics & the Struggle Over Land*. University of North Carolina Press, 2012, 22. o.

¹² Central Intelligence Agency. "Bolivia - The World Factbook." *The World Factbook*, <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/bolivia/>. (Utolsó megtekintés: 2021. 11. 07.)

(*Instituto Nacional de Estadística de Bolivia*, a továbbiakban: INE) által 2001-ben és 2012-ben elvégzett népszámlálások ugyanis nem tartalmazták a mesztic kategóriát, így ennek tudatában érdemes vetnünk egy pillantást arra, hogy az INE 2001-es és 2012-es népszámlálási adatai milyen képet festenek az őslakos és nem őslakos csoportok arányáról a bolíviai társadalmon belül. Bolívia népessége 2001-ben valamivel több, mint 8,5 millió fő volt¹³, ebből pedig az INE szerint 5,4 millióan (62%) vallották magukat akkor valamely őslakos népcsoporthoz (*nación o pueblo indígena*) tartozónak.¹⁴ A következő, 2012-es népszámlálás alkalmával azonban már a megkérdezettek kevesebb, mint fele, egész pontosan 40,58%-a tekintett magára indiánként.¹⁵ Az eddig elmondottak tükrében ugyanakkor nyilvánvaló, hogy az őslakosság arányának ilyen mértékű „csökkenése” közel sem valamilyen váratlan, drasztikus demográfiai fordulat vagy külső behatás eredménye. Bolíviában – akárcsak számos más latin-amerikai országban – rendkívül képlékeny a „határ” az őslakos és nem őslakos kategóriák között, így a *The World Factbook* és az INE adatai közötti eltérések nem magyarázhatóak teljes egészében sem a mesztic válaszlehetőségnek a bolíviai népszámlálásokból történő kihagyásával, sem a 2001-es, 2012-es és 2020-as évek között lezajlott különböző demográfiai folyamatokkal. Ugyanis az, hogy valaki mely etnikai vagy etnokulturális csoportba sorolja be magát, nem egyszerűen vérségi vagy származási, hanem legalább ugyanennyire politikai és társadalmi kérdés is. A tény, hogy 2001-ben az ország lakosságának csaknem kétharmada őslakosnak vallotta magát, könnyen magyarázható az indián mozgalmak, illetve az indián identitás ezredforduló környéki megerősödésével, valamint az ekkor már felemelkedőben lévő Evo Morales és pártja, a MAS irányába táplált politikai szimpátiával. E folyamatok kulcsszerepet játszhattak abban, hogy az egyes „kevert származású” (pl. mesztic) vagy nem egyértelműen az őslakossághoz tartozó közösségek tagjai indiánként kezdtek el saját magukra tekinteni. Ugyanígy számos tényező eredményezhette azt, hogy 2012-re 20%-kal csökkent a magukat őslakosoknak vallók aránya Bolíviában. Ennek kapcsán beszélhetünk például az Evo Morales vezette kormánnyal szemben időközben megnövekedett elégedetlenségről, amelynek egyfajta kifejeződése lehetett az indián identitás fel nem vállalása, elutasítása.¹⁶

¹³ “Bolivia Population (2021) - Worldometer.” *Worldometer*, www.worldometers.info/world-population/bolivia-population. (Utolsó megtekintés: 2021. 11. 07.)

¹⁴ Szente-Varga, Mónika. "Társadalmi és politikai tendenciák Bolíviában a 21. században." *Nemzet és Biztonság: Biztonságpolitikai Szemle* 2 (2016): 10. o.

¹⁵ Uo.

¹⁶ Uo.

A fentiek alapján tehát elmondható, hogy az „őslakos”, illetve „indián” fogalmak közel sem rendelkeznek egy jól körülhatárolt, univerzális definícióval, hanem rugalmasak, ezáltal pedig a társadalmi, politikai, etnikai és kulturális környezet által meghatározottak. Mindez szintén remek példája annak, hogy a posztkolonialista megközelítés miért releváns a dolgozat esettanulmánya szempontjából, hiszen az „indián” vagy „őslakos” identitások tartalma, s az azokkal való azonosulás mértéke nagyban függhet attól, hogy az adott periódusban e fogalmak éppen – a gyarmati vagy poszt-gyarmati kontextuson belüli – megbélyegzőként, az alávetettség jeleként szolgálnak, vagy pedig egyfajta „történelmi büszkeséggel” és az ellenállással kapcsolódnak össze. Az ebből adódó nehézségek feloldása érdekében a jelen TDK-dolgozat további fejezeteiben az őslakos személyek és közösségek beazonosításában két nemzetközi jogi dokumentum rendelkezéseit veszem alapul. Ezek közül az egyiket az Egyesült Nemzetek Őslakos Népek Jogairól szóló Nyilatkozata jelenti, amelynek 33. cikke a következőképpen fogalmaz: *„Az őslakos népeknek joguk van arra, hogy a szokásaiknak és hagyományaiknak megfelelően határozzák meg saját identitásukat vagy tagságukat.”*¹⁷ A másik lényeges dokumentum pedig a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet 169. számú egyezménye, melynek 1. cikkében – az ENSZ nyilatkozathoz igencsak hasonlóan – az áll, hogy *„A bennszülött vagy törzsi népként való önmeghatározás alapvető kritérium azon csoportok megállapításához, melyekre a jelen Egyezmény rendelkezései vonatkoznak.”*¹⁸

Vagyis az ENSZ és az ILO dokumentumaiból általam kiemelt részletek az önmeghatározáshoz való jogot jelölik meg irányadó szempontként, amikor különböző bennszülött vagy őslakos népek, illetve azok tagjainak „beazonosításáról” van szó. Ennek megfelelően, dolgozatom hátralévő részében Bolívia népességének őslakos és nem őslakos csoportjait elsősorban az alapján határolok el egymástól, hogy e közösségek tagjai indiánnak vallják-e magukat vagy sem.

4. A 2019-es bolíviai elnökválasztás és annak belföldi kontextusa

Mielőtt rátérnénk a plurinacionális projekt és a moralesi szimbolika ismertetésére, fontos felelevenítenünk a 2019-es bolíviai elnökválasztás körüli eseményeket. Ennek megfelelően az aktuális fejezetben sort kerítünk a két évvel ezelőtti bolíviai történések, s azok kontextusának rövid áttekintésére.

¹⁷ United Nations High Commissioner for Refugees. “Refworld | United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples.” *Refworld*, 33. cikk, www.refworld.org/docid/471355a82.html. (Utolsó megtekintés: 2021. 11. 07.)

¹⁸ United Nations High Commissioner for Refugees. “Refworld | Indigenous and Tribal Peoples Convention, C169.” *Refworld*, 1. cikk, www.refworld.org/docid/3ddb6d514.html. (Utolsó megtekintés: 2021. 11. 07.)

4.1. Az ígéretes kezdéstől a fokozódó elégedetlenségig

Bolívia első őslakos – egész pontosan aymara indián – származású elnöke, Evo Morales (teljes nevén: Juan Evo Morales Ayma) a 2019-es választások idején már csaknem másfél évtizede vezette a latin-amerikai országot. Morales és pártja, a MAS hatalomra jutása annak az ezredforduló környéki politikai fordulatnak a részeként értelmezhető, amely régiószerte új szocialista rezsimek létrejöttét eredményezte. E kormányok a 20. század végének neoliberális politikáival szemben határozták meg magukat, céljuk pedig alapvetően „*egy új, baloldali fejlesztő állam és a népi mozgalmak szövetségének*” létrehozása volt.¹⁹ A Morales elnöksége alatt folytatott extraktivista és nagyfokú állami újraelosztást megvalósító gazdaságpolitika komoly eredményeket ért el a bolíviai társadalmat – azon belül is elsősorban az őslakosságot – régóta sújtó mélyszegénység visszaszorításában, valamint az általános életszínvonal javítása terén. Azonban legalább ugyanilyen fontosnak bizonyult, hogy a MAS kormányzásának első ciklusában sor került egy új alkotmány kidolgozására, amelyre a lakosság 2009-ben egy népszavazás keretében adta áldását.²⁰ Az új plurinacionális alkotmány (melyről az **5. fejezetben** részletesebben is szó lesz) mérföldkönek bizonyult a bolíviai őslakosság egyenjogúságért folytatott küzdelmében, továbbá komoly előrelépést jelentett az indián hagyományok és tradicionális közösségi formák elismerése terén.

Az idő előrehaladtával azonban Morales rendszerén fokozatosan repedések kezdtek mutatkozni. Az elnököt egyfelől hatalomra jutásának első percétől fogva komoly kihívás elé állította, hogy a MAS születésétől kezdve egy rendkívül heterogén politikai formáció volt, amely igencsak diverz baloldali és őslakos mozgalmakat, társadalmi szervezeteket fogott össze²¹ (és fog össze lényegében mind a mai napig). Az ennek következtében a MAS berkein belül kialakuló súrlódásokra Moralesék mindinkább a népi mozgalmak kooptálásával, azok mozgásterének jelentős leszűkítésével, illetve a kormányzattal szembeni kritikus hangok háttérbe szorításával reagáltak.²² Emellett Evo Morales első elnöki ciklusát követően egyre erősebb ellentét látszott kirajzolódni az államfő hatalmának legfőbb támaszát jelentő andoki őslakosság és az ország keleti felének tartományait (Pando, Beni, Santa Cruz és Tarija) magában foglaló ún. *media luna* régió indián népcsoportjai között. Az egyre halmozódó

¹⁹ Gagy, Ágnes. "Informális gazdaság, népi önszerveződés és „posztneoliberális” baloldali rezsim Latin-Amerikában (Verónica Gago: Neoliberalism from Below)." *Fordulat (2008-tól Új Folyam)* 24 (2018): 244. o.

²⁰ Klein, Herbert S. *A Concise History of Bolivia (Cambridge Concise Histories)*. Második kiadás, Cambridge University Press, 2011, 291. o.

²¹ Domingo, Lilón. "A latin-amerikai politikai változások belső és nemzetközi kontextusa." *Külügyi Szemle* 7.3 (2008): 101. o.

²² Fabricant, Nicole. "The Roots of the Right-Wing Coup in Bolivia." *Dissent Magazine*, 24 Dec. 2019, www.dissentmagazine.org/online_articles/roots-coup-bolivia-morales-anez-camacho. (Utolsó megtekintés: 2021. 11. 07.)

problémákat ráadásul súlyosbította Moralesnek az elnöki hatalomhoz való túlzott ragaszkodása is, lévén, hogy az aymara politikus – különböző jogi manőverek segítségével – két alkalommal is kijátszotta az alkotmány azon rendelkezését, amelynek értelmében ugyanaz a személy legfeljebb kétszer töltheti be az elnöki tisztséget.²³ (Ez tette lehetővé, hogy 2019-ben Morales negyedik alkalommal is megmértesse magát az államfői pozícióért.) Az eleve mindinkább feszültté váló belpolitikai légkörben ráadásul olaj volt a tűzre, hogy a két évvel ezelőtti, hónapokon át tartó amazóniai erdőtüzek példátlan mértékű pusztítást végeztek Kelet-Bolíviában.²⁴ Ez utóbbihoz minden bizonnyal nagyban hozzájárult az a korábban elfogadott törvény is, amelyben Moralesék engedélyezték a gazdák és mezőgazdasági termelők számára, hogy az ún. irtás és égetés (angolul *slash-and-burn*, vagy miként Bolíviában nevezik: *chaqueo*) módszerével „tisztítsanak meg” maguknak művelhető földterületeket.²⁵ A helyenként egyre autoriterebb hatalomgyakorlási módszerek, az alkotmány körüli jogi manőverezések és a 2019-es erdőtüzek így egyfelől erősítették Morales személyének negatív megítélését az őslakosság – illetve általánosságban a MAS támogatóinak – körében, másfelől pedig további támadási felületet biztosítottak a jobboldali ellenzék számára, mindezt közvetlenül a választások előtt.

4.2. Puccs és ideiglenes kormányzat

Az előző alfejezetben ismertetett okok folytán a 2019. október 20-án megrendezésre kerülő bolíviai elnökválasztás első fordulója egy belpolitikailag csaknem végletesen polarizált helyzetben érte a bolíviai társadalmat. Az egyik oldalon a MAS színeiben az elnökségért negyedszerre is induló, a korábbiakhoz képest jelentősen megfogyatkozott – de még így is az országban a legnagyobb – támogatottsággal rendelkező Evo Morales, míg a másik oldalon a centrista-jobbközép *Comunidad Ciudadana* (Állampolgári Közösség) nevű formációt vezető, Bolívia államfői posztját 2003 és 2005 között egyszer már betöltő Carlos Mesa (teljes nevén: Carlos Diego Mesa Gisbert) állt, aki mögött a bolíviai jobboldal csoportjainak túlnyomó többsége is felsorakozott.²⁶ A jórészt anti-Morales agendát vivő, a MAS kormányzásával kapcsolatban erős demokratikus aggályokat megfogalmazó és a korrupció problémáját

²³ Verdugo, Sergio. "The fall of the Constitution's political insurance: How the Morales regime eliminated the insurance of the 2009 Bolivian Constitution." *International Journal of Constitutional Law* 17.4 (2019): 1099. o.

²⁴ Collyns, Dan. "Bolivia: Catastrophic Wildfires Devastate Forest in Echo of Brazil's Amazon Crisis." *The Guardian*, 29 Aug. 2019, www.theguardian.com/world/2019/aug/26/bolivia-wildfires-brazil-amazon. (Utolsó megtekintés: 2021. 11. 08.)

²⁵ Uo.

²⁶ Smith, Ashley. "The Eighteenth Brumaire of Macho Camacho: Jeffery R. Webber (with Forrest Hylton) on the Coup in Bolivia." *Versobooks.Com*, 15 Nov. 2019, www.versobooks.com/blogs/4493-the-eighteenth-brumaire-of-macho-camacho-jeffery-r-webber-with-forrest-hylton-on-the-coup-in-bolivia. (Utolsó megtekintés: 2021. 11. 08.)

tematizáló, valamint a Morales-korszakhoz képest piacpártibb gazdaságpolitikát hirdető Mesának úgy tűnt, hogy reális esélye lehet legyőzni regnáló ellenfelét. A bolíviai választási rendszer szerint ugyanis annak érdekében, hogy egy jelölt már az elnökválasztás első fordulójában győzelmet hirdethessen, meg kell szereznie a voksok legalább felét, vagy pedig be kell gyűjtenie minimum a szavazatok 40%-át, és legkevesebb 10%-os előnyt kialakítania a második helyezettrel szemben.²⁷ Minden más esetben második fordulóra kerül sor a voksolás első körében legtöbb szavazatot kapó két jelölt között, az akkori politikai légkörben pedig úgy látszódott, hogy egy esetleges második forduló kiharcolása már jó esélyekkel kecsegtetne Mesa számára ahhoz, hogy a hivatalban lévő elnök fölé kerekedjen.

A szavazás napján sokáig úgy látszott, hogy az események e várakozásoknak megfelelően alakulnak. Az eredmények csaknem 84%-os feldolgozottságánál Morales 45,3%-on állt, míg Mesa 38,2%-on, ami azt jelezte előre, hogy második fordulóra lesz szükség.²⁸ Azonban október 20-án este nyolc óra magasságában a szavazatszámlálás folyamata, illetve az eredmények közzététele váratlanul leállt, és nagyjából huszonnégy óra elteltével, október 21-én indult újra. Ekkor viszont az eredmények már a következőképpen alakultak: a beérkezett voksok csaknem teljes feldolgozottsága mellett Morales 46,85%-ot, míg Mesa 36,73%-ot tudhatott magáénak, ami azt jelentette, hogy az ellenzék korábbi várakozásaival ellentétben kialakult a Morales első forduló győzelméhez szükséges 10%-os különbség a két jelölt között.²⁹ Az elnökválasztást övező eleve felcsigázott és feszült politikai légkörben, a némileg gyanús körülmények között megszületett eredmény hatására Carlos Mesa és szövetségesei választási csalással vádolták meg Moraleséket, egyúttal pedig a második forduló megtartását követelték, s arra szólították fel szimpatizánsaikat, hogy ne fogadják el a választás eredményét. Az október 21-én országszerte meginduló, egyre nagyobb méreteket öltő, s gyakran erőszakba, illetve a hatóságokkal való összecsapásokba torkolló tiltakozások és demonstrációk során az elnökválasztással kapcsolatos követelések figyelemre méltó gyorsasággal radikalizálódtak, ezzel párhuzamosan pedig a jobboldali ellenzék szélsőségesebb csoportjai hamar háttérbe szorították az alapvetően óvatosabb Carlos Mesát.³⁰ Ennek megfelelően a kezdeti célt – tehát a választások második fordulójának megtartását –

²⁷ Uo.

²⁸ Uo.

²⁹ Ramos, Danny, and Mitra Taj. "Bolivia's Election Sparks Protest as Rivals Clash over Results." *Reuters*, 22 Oct. 2019, www.reuters.com/article/us-bolivia-election-idUSKBN1X01VJ. (Utolsó megtekintés: 2021. 11. 08.)

³⁰ Smith, Ashley. "The Eighteenth Brumaire of Macho Camacho: Jeffery R. Webber (with Forrest Hylton) on the Coup in Bolivia." *Versobooks.Com*, 15 Nov. 2019, www.versobooks.com/blogs/4493-the-eighteenth-brumaire-of-macho-camacho-jeffery-r-webber-with-forrest-hylton-on-the-coup-in-bolivia. Utolsó megtekintés: 2021. 11. 08.)

előbb új elnökválasztás kiírására való felhívás, majd Morales azonnali lemondásának követelése váltotta fel. E radikalizálódás egyik fő „katalizátora” a keleti Santa Cruz tartományból származó, korábban csak helyi szinten ismert, azonban a Morales- és MAS-ellenes demonstrációkban játszott meghatározó szerepe miatt rövidesen országos ismerettségre szert tevő szélsőjobboldali politikus, Luis Fernando Camacho volt³¹ (Camacho személyéről, illetve az általa képviselt szeparatista, rasszista szélsőjobboldalról a dolgozat **6. fejezetében** bővebben is szó lesz).

Az elnökválasztást követő hetek eseménysorozatában döntő fontosságúnak bizonyult az Amerikai Államok Szervezete (*Organization of American States*, a továbbiakban: OAS) által november 10-én kiadott előzetes jelentés, amelyben a szervezet „komoly szabálytalanságokra” hívta fel a figyelmet az október 20-i voksolás kapcsán, ezáltal egyértelműen azt sugallva, hogy Moralesék csalást követtek el (tényleges bizonyítékokat ugyanakkor az OAS nem tudott felmutatni).³² A jelentés további táptalajt biztosított az ellenzék azon vádjainak, miszerint a választás végkimenetelét drasztikusan megváltoztató csalásra került sor a regnáló elnök részéről. Történt mindez nem sokkal azután, hogy a bolíviai rendőrség az ország több városában is elkezdett átállni a tüntetők oldalára, végképp nehéz helyzetbe hozva a kormányzatot.³³ Morales ugyan az OAS jelentésének napvilágra kerülését követően még tett egy utolsó kísérletet a helyzet rendezésére azzal, hogy új választások kiírását jelentette be, ám a jobboldali ellenzék csoportjai ekkor már többet akartak, így azt követően, hogy a bolíviai hadsereg főparancsnoka, Williams Kaliman is a lemondást ajánlotta az elnöknek, Morales végül november 10-én, vasárnap este bejelentette, hogy lemond.³⁴

November 11-én Evo Morales és alelnöke, Álvaro García Linera Mexikóba távoztak, így az országban hatalmi vákuum keletkezett. Miután az államfői pozíció szempontjából a rangsorban következő tisztségviselők is egymás után mondtak le, végül a Szenátus (a bolíviai törvényhozás felsőházának) második alelnökére, Jeanine Áñezre (teljes nevén: Jeanine Áñez Chávez) „hárult” a feladat, hogy átmeneti elnökként az ország élére álljon. Az ország keleti

³¹ Fabricant, Nicole. “The Roots of the Right-Wing Coup in Bolivia.” *Dissent Magazine*, 24 Dec. 2019, www.dissentmagazine.org/online_articles/roots-coup-bolivia-morales-anez-camacho. (Utolsó megtekintés: 2021. 11. 07.)

³² Collyns, Dan. “Evo Morales Agrees to New Elections after Irregularities Found.” *The Guardian*, 10 Nov. 2019, www.theguardian.com/world/2019/nov/10/evo-morales-concedes-to-new-elections-after-serious-irregularities-found. (Utolsó megtekintés: 2021. 11. 08.)

³³ Collyns, Dan. “Bolivian Police ‘mutiny’ in Opposition to Evo Morales.” *The Guardian*, 9 Nov. 2019, www.theguardian.com/world/2019/nov/09/bolivian-police-mutiny-in-opposition-to-evo-morales. (Utolsó megtekintés: 2021. 11. 08.)

³⁴ Farthing, Linda, and Olivia Arigho-Stiles. “Bolivia’s Tragic Turmoil.” *NACLA*, 15 Nov. 2019, <https://nacla.org/news/2019/11/15/Bolivia-Morales-Camacho>. (Utolsó megtekintés: 2021. 11. 08.)

felének egyik tartományából, Beniből származó politikusnő egy határozatképtelen törvényhozás előtt nyilvánította magát ideiglenes államfővé, lévén, hogy a MAS politikusai távol maradtak az üléstől.³⁵

A választási csalással kapcsolatos – később egyértelműen alaptalannak bizonyult³⁶ – vádak, a heteken át tartó erőszakos utcai demonstrációkat, a regnáló elnök lemondatását és egy igencsak kétes legitimitással rendelkező ideiglenes elnök hatalomba juttatását követően tehát teljessé vált az Evo Morales ellen 2019 őszén elkövetett puccs. S habár Jeanine Áñez mandátuma eredetileg mindössze arra jogosította volna fel a politikusnőt, hogy az új – a szabályok szerint 90 napon belül kiírandó – választásokig vezesse az országot, mégis hamar érezhetővé vált, hogy Áñeznek és a körülötte csoportosuló jobboldali tömörüléseknek egészen más elképzeléseik vannak.

5. A plurinacionális projekt és a Morales-korszak szimbolikája

Az elméleti háttér ismertetését, a bolíviai etnikai viszonyok rövid áttekintését és a 2006-2019 közötti időszak, illetve a két évvel ezelőtti elnökválasztás körüli események bemutatását követően, a dolgozat második felében elsőként a bolíviai plurinacionális projektről, valamint a Morales-korszak néhány fontos szimbólumáról lesz szó. A mostani fejezet célja ugyanis az, hogy segítse a MAS agendájában kulcsszerepet betöltő – a 2009-es alkotmány kapcsán már említés szintjén előkerülő – plurinacionális elképzelések és az Evo Morales rendszerében kiemelt jelentőséggel bíró – az ország (andoki) őslakosságához köthető – jelképek közti összefüggés mélyebb megértését. Emellett helyenként kísérletet teszek egyfelől annak megvilágítására, hogy mindez milyen szerepet tölt be Bolívia indián népcsoportjainak az elnyomás ellen folytatott évszázados harcában, másfelől pedig annak érzékeltetésére, hogy az ismertett szimbólumok Moralesék általi alkalmazása mi miatt is volt bizonyos tekintetekben problémás. Az alábbi alfejezetekben tehát részletesebben is kirajzolódik az ideiglenes jobboldali kormányzat egyes csoportjai, valamint a bolíviai őslakosság között zajló diszkurzív küzdelem „egyik oldala”.

³⁵ Farthing, Linda. "In Bolivia, the Right Returns with a Vengeance: The right-wing power grab in Bolivia has unleashed an authoritarian crackdown, racist violence, and a swift rollback of Evo Morales's policies. What is the path forward for reclaiming democracy?." *NACLA Report on the Americas* 52.1 (2020): 8. o.

³⁶ Long, Guillaume. "How the OAS, and the Media's Lack of Scrutiny, Caused a Violent Coup in Bolivia." *OpenDemocracy*, 25 Nov. 2019, www.opendemocracy.net/en/democraciaabierta/how-the-oas-and-the-medias-lack-of-scrutiny-caused-a-violent-coup-in-bolivia. (Utolsó megtekintés: 2021. 11. 08.)

5.1. Multikulturalizmus helyett plurinacionalizmus

Miképpen arról már a **4. fejezetben** szó esett, Morales elnökségének első ciklusában új alkotmány kidolgozására került sor a latin-amerikai országban, amely többek között a bolíviai államfelfogás terén is jelentős változtatásokat eszközölt. Hiszen míg a korábbi, 1967-ben született, majd Gonzalo Sánchez de Lozada elnöksége (1993-1997) alatt megreformálásra került³⁷ alkotmány úgy rendelkezett, hogy Bolívia „*multi-etnikus és multikulturális*” (*multiétnica y pluricultural*) köztársaság³⁸, addig a 2009-ben elfogadott dokumentum a „*többnemzetiségű közösségi jog társadalmilag egységes államaként*” (*Estado Unitario Social de Derecho Plurinacional Comunitario*)³⁹ határozza meg az országot. E ponton tehát a bolíviai államfelfogás két eltérő koncepciójával állunk szemben. A multikulturalista megközelítés lényegét – jelen kontextusban – leginkább a különböző őslakos csoportok, illetve azok etnikai és kulturális sokféleségének – egy egységes nemzeten belül történő – elismerésében ragadhatjuk meg, míg a Morales-korszak alkotmánya által képviselt plurinacionális (angolul: *plurinational*, spanyolul: *plurinacional*) felfogás középpontjában az állam dekolonizálásának célkitűzése áll, méghozzá azáltal, hogy – a nemzetállamról alkotott hagyományos liberális elképzeléseken túllépve – az állam a területén élő számos(!) nemzettel megosztva gyakorolja a hatalmat.⁴⁰ Hogy az említett két koncepció közti különbségeket jobban megérthessük, s kellőképpen világossá váljon számunkra, hogy miért is bír mindez kiemelt fontossággal a bolíviai indián népcsoportok számára, érdemes tennünk egy rövid történelmi kitekintést.

A 19. század első felében a spanyol gyarmati uralmat magáról csaknem teljes egészében lerázó Latin-Amerika kapcsán ugyanis feltétlenül ki kell emelnünk két sarkalatos tényezőt. Az egyik a kreol lakosságnak a régió újonnan függetlenedő országainak felszabadulásában játszott szerepe. Bár a 18. század során az európai gyarmattartók ellen rendre kirobbanó lázadásokban – különös tekintettel az 1780 és 1782 között zajló, Túpac Amaru neve által fémjelzett Nagy Felkelésre – még főszerep jutott a gyarmatok indián lakosságának, az 1800-as években kibontakozó függetlenségi mozgalmakat már túlnyomórészt kreol dominancia

³⁷ Klein, Herbert S. *A Concise History of Bolivia (Cambridge Concise Histories)*. Második kiadás, Cambridge University Press, 2011, 257. o.

³⁸ United Nations High Commissioner for Refugees. "Refworld | Constitución Política de Bolivia de 1967 con reformas de 1994." *Refworld*, 1. cikk, www.refworld.org/docid/3db9348d4.html. (Utolsó megtekintés: 2021. 11. 08.)

³⁹ United Nations High Commissioner for Refugees. "Refworld | Constitución Política Del Estado." *Refworld*, 1. cikk, <https://www.refworld.org/docid/4a1e6bc92.html>. (Utolsó megtekintés: 2021. 11. 08.)

⁴⁰ Tockman, Jason, and John Cameron. "Indigenous autonomy and the contradictions of plurinationalism in Bolivia." *Latin American Politics and Society* 56.3 (2014): 49. o.

jellemezte.⁴¹ Vagyis a születő latin-amerikai köztársaságok gyarmati uralom alól történő felszabadulása nem – a legtöbb helyen ekkor még mindig többséget alkotó – indiánok vezetésével, hanem a régió társadalmának egy jóval szűkebb rétegét képviselő csoport által került levezénylésre. Mindez szorosan összefügg a 19. század elejének Latin-Amerikájával kapcsolatos másik fontos tényezővel, egész pontosan azzal az „arculattal”, amely az új államalakulatokat – köztük Bolíviát is – jellemezte: az alapvetően centralizált államberendezkedésben a politikai és gazdasági hatalom csaknem teljes mértékben a kreolok kezében összpontosult, akik lenézéssel, sőt megvetéssel fordultak a társadalom alsóbb osztályait alkotó indiánok felé, nemcsak a fejlődés gátját látva bennük, de a nemzetépítő törekvéseikre is alkalmatlannak találva őket.⁴² Hogy ne kanyarodjunk el túlságosan Bolíviától, érdemes ezen a ponton Álvaro García Linera – akinek Evo Morales egykori alelnökeként az előző fejezetben már találkoztunk a nevével – könyvéből idézni, amelyben a marxista teoretikus és egykori gerillaharcos egyenesen úgy fogalmaz, hogy „a [bolíviai] köztársasági állam az indiánok ellenében született meg”.⁴³ Ennek magyarázata Linera szerint elsősorban abban keresendő, hogy a függetlenségüket elnyerő gyarmatok elitjeinek szemében – tulajdonképpen a felszabadulás első pillanatától kezdve – az indián testesítette meg mindazt, ami összeegyeztethetetlennek bizonyult a modern állampolgárról kialakított eszményképpel: a közösségi tulajdont a magántulajdonnal szemben, az írásos kultúra helyett a szójhagyományt, valamint a kollektív engedelmisségnek az egyéni szuverenitással szembeni szupremáciáját.⁴⁴ Mindezek fényében csaknem törvényszerű volt, hogy a születő bolíviai állam által alkalmazott hatalmi jelképek is jórészt az őslakos világnak, illetve annak szimbolikájának tagadását lettek hivatottak szolgálni.⁴⁵ S habár tény, hogy az indián lakosságnak a kreol vezetés és az állami intézmények általi elutasítottságának mértéke – vagy inkább formája – a következő másfél évszázadban több szempontból is változott, a két legalapvetőbb tendenciát továbbra is az őslakos többség politikai-társadalmi kirekesztettsége, és/vagy az indián népesség inkorporálására tett kísérletek jelentették. Az őslakosság így az ország történelme folyamán csaknem végig „kívül rekedt” a bolíviai nemzeteszmén, ez a marginalizált

⁴¹ Klein, Herbert S. *A Concise History of Bolivia (Cambridge Concise Histories)*. Második kiadás, Cambridge University Press, 2011, 78. o.

⁴² Jancsó, Katalin: „Indiánkérdés a független Latin-Amerikában.” *Latin-Amerika: A függetlenség útjai*, szerk. Anderle Ádám, második, bővített kiadás, magán kiadás, 2012, 31-32. o.

⁴³ Linera, Álvaro García. *Plebeian Power: Collective Action and Indigenous, Working-Class and Popular Identities in Bolivia (Historical Materialism)*. Vol. 55, Brill, 2014, 92. o.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ Uo.

társadalmi helyzet pedig azt is eredményezte, hogy az indiánok egészen a 20. század utolsó harmadáig nem tudtak önálló erőként, saját szervezetekkel megjelenni a politikában.

De miért is fontos az előző bekezdésben röviden felvázolt történelmi háttér? Elsősorban amiatt, mert segítségünkre van annak felismerésében, hogy a tágabb értelemben vett gyarmati uralom a bolíviai őslakosság számára nem ért véget az andoki ország 1825-ös függetlenedésével, lévén, hogy a bolíviai nemzet- és államfelfogás valamennyi azt követő formájában tovább élt a kolonializmus öröksége, amely a különböző indián népcsoportoknak az elnyomást és a társadalmi kirekesztettséget juttatja osztályrészüll, míg a fehér, európai gyökerekkel rendelkező és spanyol ajkú népességet – vagyis a kreolokat és a meszticeket egy részét – privilegizált helyzetben tartja.⁴⁶ E ponton válik igazán egyértelművé az is, hogy a bolíviai nemzetállamiság nem értelmezhető abban a klasszikus európai perspektívában, ahol a nemzetállam egy viszonylag homogén, a közös történelmi múlt, a közös nyelv és a közös kultúra által összekapcsolt közösséget fog egybe. Ehelyett sokkal inkább egy olyan diszkurzív küzdelmet kell látnunk, amelyben az egykori európai gyarmatosítók leszármazottainak, valamint egy igencsak heterogén szubaltern csoportnak, a bolíviai őslakosságnak a narratívái ütköznek egymással. Az ezredforduló környékén ugyanennek a szembenállásnak lehetünk tanúi az állam – és vele együtt a bolíviai nemzet – multikulturalista vagy plurinacionális karakteréről vallott elképzelések közti konfliktus esetében is.

Habár a Gonzalo Sánchez de Lozada vezette neoliberalis kormányzat alatt az alkotmány 1994-es módosítása mellett számos progresszív társadalmi és jogi reform is elfogadásra került (pl. az őslakosok jogairól szóló bizonyos nemzetközi normáknak a hazai jogba történő átültetése), ráadásul Víctor Hugo Cárdenes Corde alelnök személyében a bolíviai történelem során először egy magát őslakosként meghatározó személy tölthetett be jelentősebb állami tisztséget⁴⁷, a 90-es évek második felében mindinkább lendületet kapó őslakos mozgalmak már többet akartak. Az elitekkel és piacpárti szakpolitikáikkal szembeni egyre intenzívebb – jelentős részben őslakosok dominálta – ellenállás különböző fejezeteivel (cochabambai vízháború – 1999-2000, gázháború – 2003) és a MAS színre lépésével világossá vált, hogy a neoliberalis korszak multikulturalista állam-, illetve nemzetfelfogása a bolíviai indián népesség számára csupán a fenti bekezdésben említett történelmi kontinuitás egy újabb

⁴⁶ Goldstein, Daniel M. "A"létező neoliberalizmus" dekolonizációja." *Fordulat (2008-tól Új Folyam)* 18 (2012): 58. o.

⁴⁷ Goodale, Mark. "Reclaiming modernity: Indigenous cosmopolitanism and the coming of the second revolution in Bolivia." *American Ethnologist* 33.4 (2006): 637. o.

fejezetét jelenti.⁴⁸ Hiszen az 1994-ben megreformált alkotmány deklarálta ugyan Bolívia multiethnikus és multikulturális karakterét, ez azonban nem változtatott a tényen, hogy az (egységes) bolíviai nemzet valódi „megtestesítőinek” továbbra is a társadalom európai gyökerű, fehér, katolikus és spanyol nyelvű csoportjai bizonyultak, míg az őslakosság alapvetően mellékszereplő maradt.

Mindez ugyanakkor Evo Morales és a MAS 2005-ös győzelmét követően hamar megváltozott. A váltást már önmagában az új, 2009-es alkotmány 1. cikke is egyértelműen jelezte, amelynek értelmében „*Bolívia a sokféleségen alapszik, illetve a politikai, gazdasági, jogi, kulturális és nyelvi pluralizmuson, az ország integrációs folyamatán belül.*”⁴⁹ A dokumentum ugyanis azt a plurinacionális felfogást tükrözte, amelynek – miként az a mostani alfejezet elején is elhangzott – egyik fő alapvetése, hogy az állam a területén élő valamennyi nemzettel megosztva gyakorolja a hatalmát. A többes szám itt közel sem véletlen: az alkotmány 3. cikke lényegében kimondja, hogy Bolíviában nem egyetlen, egységes nemzet él, hanem valamennyi őslakos népcsoportot – sőt az afro-bolíviaiakat is – önálló nemzetként ismerik el a dokumentumban.⁵⁰ De a plurinacionális megközelítés fontos eleme még a jogi pluralizmus garantálása (vagyis annak lehetősége, hogy az őslakosok bizonyos keretek között saját jogrendszerüket alkalmazzák), valamint az egyes indián nemzetek autonómiához való joga, mely (elvileg) magában foglalja például az adott területen élő közösségek által az ott fellelhető természeti erőforrások felett gyakorolt részleges vagy akár teljes kontrollt.⁵¹ A felsoroltakat természetesen kiegészítette egyfelől a nyelvi, faji, nemi és vallási alapú diszkrimináció bármely formájának explicit tiltása, másfelől pedig a hagyományos indián kultúrák tiszteletben tartása, sőt támogatása.⁵² A 2009-es alkotmány tehát – többek között – ezen kiindulópontok mentén tesz kísérletet az állam dekolonizálására, annak érdekében, hogy felszámolja a kolonializmus tovább élő struktúráit és véget vessen az őslakosság évszázados elnyomásának. Az új korszak kezdetét az állam hivatalos nevének megváltoztatása is jelezte, mivel a plurinacionális alkotmány hatályba lépésével az andoki ország felvette a Bolíviai

⁴⁸ Goldstein, Daniel M. "A"létező neoliberalizmus" dekolonizációja." *Fordulat (2008-tól Új Folyam)* 18 (2012): 58. o.

⁴⁹ United Nations High Commissioner for Refugees. "Refworld | Constitución Política Del Estado." *Refworld*, 1. cikk, <https://www.refworld.org/docid/4a1e6bc92.html>. (Utolsó megtekintés: 2021. 11. 08.)

⁵⁰ Uo. 3. cikk

⁵¹ Tockman, Jason, and John Cameron. "Indigenous autonomy and the contradictions of plurinationalism in Bolivia." *Latin American Politics and Society* 56.3 (2014): 50. o.

⁵² Klein, Herbert S. *A Concise History of Bolivia (Cambridge Concise Histories)*. Második kiadás, Cambridge University Press, 2011, 292. o.

Többnemzetiségű Állam (angolul: *Plurinational State of Bolivia*, spanyolul: *Estado Plurinacional de Bolivia*) elnevezést.⁵³

5.2. A Morales-korszak szimbólumai

A plurinacionális projekt azonban nem csupán a korábbi rezsimek alkotmányos és gazdaságpolitikai elképzeléseihez képest hozott jelentős változásokat Bolíviában, hanem az új rendszer által alkalmazott – a MAS kormányzásának szempontjából egyfajta legitimációs szerepet betöltő – szimbólumok terén is. Így a mostani alfejezetben sort keríték – a teljesség igénye nélkül – a Morales-korszak néhány központi jelentőséggel bíró szimbólumának bemutatására. Az ismertetett jelképek nemcsak abban segítenek, hogy még közelebb kerüljünk a bolíviai plurinacionalizmus megértéséhez, de közülük a Wiphala a **7. fejezetben** is szerepet kap, ahol az ideiglenes Áñez-kormányzat körüli jobboldali frakcióknak ezen szimbólumhoz való viszonyát elemzem.

5.2.1. A kokalevél

Több oka is van annak, hogy a Morales-korszak jelképei közül elsőként a kokalevél (lásd **1. kép**) bemutatása mellett döntöttem, miután a kokacserje termesztése, illetve levelének fogyasztása (pontosabban rágása) komoly múltra tekint vissza az andoki őslakosság esetében. A kokalevél ugyanis már a pre-kolumbiánus korabeli indián nemesség táplálkozásában fontos – egyfajta stimuláló – szerepet töltött be, majd később a spanyol gyarmati uralom idején az őslakosság szélesebb csoportjainak körében is elterjedt.⁵⁴

Ugyanakkor a kokalevél eleve meglévő történelmi-kulturális jelentősége a 20. század utolsó évtizedeiben tovább növekedett, illetve némileg átalakult. A tény, hogy az 1970-es évektől kezdve a Globális Észak országaiban meredeken emelkedett a kokain – melyet a kokalevélből nyertek ki – iránti kereslet, egyfelől azt eredményezte, hogy a kokacserje termesztésének elsődleges területévé a Cochabambához közeli Chapare régió vált, másfelől pedig azt, hogy az 1985-től meginduló neoliberális „reformok” által sújtott bolíviai gazdaság számára az informális gazdaság részét képező koka-export legalább annyira

1. kép: a kokalevél. (Kép forrása: <https://www.origo.hu/utazas/20121120-elmanybeszamolo-a-boliviai-kokatermesztesrol.html>)

⁵³ Uo.

⁵⁴ Uo. 52. o.

fontosnak bizonyult, mint a legális exportból származó bevételek.⁵⁵ Az Egyesült Államok azonban már a 80-as években komoly erőforrásokat mozgósított annak érdekében, hogy az egyes latin-amerikai országokkal együttműködve – vagy adott esetben nyomást gyakorolva rájuk – visszaszorítsa a kábítószer-kereskedelmet, e törekvések pedig nem kerültek el természetesen a Chapare régió kokatermesztőit (*cocaleros*) sem, akiknek ezáltal a megélhetésük került veszélybe. Ennek eredményeképpen az 1987-től a 2000-es évek elejéig terjedő időszakot szinte végig hol csökkenő, hol növekvő intenzitású konfliktusok, összetűzések jellemezték az egyre militánsabb kokatermesztők, valamint a bolíviai (olykor amerikai erőkkel kiegészült) rendőrség és katonaság között.⁵⁶

Mindez nemcsak azért lényeges, mert magának a MAS-nak a gyökerei – sőt Evo Morales politikai pályafutása is – a kokatermesztők küzdelmeihez vezetnek (részben) vissza, ahol tulajdonképpen megszületett az a fajta sajátos politikai stratégia, amely eredményesen vegyítette az őslakosság problémáinak tematizálását az osztálypolitikával⁵⁷, hanem amiatt is, mert a kokacserjéről, s annak jelentőségéről a 2009-es alkotmány is rendelkezik. A dokumentum 384. cikke ugyanis egyfelől rögzíti, hogy a kokalevél természetes formájában nem minősül kábítószernek, másfelől pedig, mint „*Bolívia biodiverzitásának megújuló természeti erőforrását*”, illetve a „*társadalmi egység tényezőjét*”, az ország kulturális örökségének részévé nyilvánítja.⁵⁸

Vagyis a fent leírtak alapján kijelenthetjük, hogy a Morales-korszak szimbolikájában a kokalevél egy igencsak komplex jelkép szerepét tölti be. Hiszen amellet, hogy az andoki indián (aymara és kecsua) kultúrában a pre-kolumbiánus időktől fogva egészen napjainkig kiemelkedő szerepet tölt be, egyúttal a 20. század utolsó másfél-két évtizedének neoliberális kormányzatokkal – valamint az amerikai befolyással – szemben folytatott küzdelmében is központi jelentőségre tett szert. Utóbbi szempontnak köszönhetően a kokalevél az őslakos kultúra egyik meghatározó eleméből egyfajta modern antikolonialista szimbólummá is vált, amely az alávetett bolíviai csoportok által az elnyomás ellen folytatott azon harcot jelképezte, melyben maga az új rendszer is gyökeredzett.

⁵⁵ Uo. 247-248. o.

⁵⁶ Albro, Robert. "The indigenous in the plural in Bolivian oppositional politics." *Bulletin of Latin American Research* 24.4 (2005): 437-438. o.

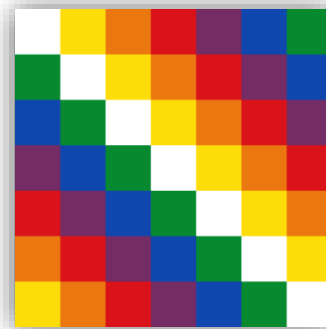
⁵⁷ Uo. 439. o.

⁵⁸ United Nations High Commissioner for Refugees. "Refworld | Constitución Política Del Estado." *Refworld*, 384. cikk, <https://www.refworld.org/docid/4a1e6bc92.html>. (Utolsó megtekintés: 2021. 11. 08.)

5.2.2. A Wiphala

Talán nincs még egy szimbólum a Morales-korszakban, amely egymagában képes lenne oly módon megragadni a plurinacionális projekt lényegét, mint az andoki őslakosságot – tágabb értelemben pedig az amerikai kontinens indián népeit – jelképező zászló, a Wiphala (lásd **2. kép**).⁵⁹ Az alapvetően pre-kolumbiánus – ám máig nem teljesen tisztázott – eredetű, négyszögletű zászló leggyakrabban használt változatán 49 darab, átlósan elhelyezkedő kisebb négyzet látható. A Wiphalán összesen hét különböző szín jelenik meg, melyek mindegyike valamilyen jelentéssel bír: a vörös magát a föld bolygót és az andoki embert jelöli, a narancssárga a társadalmat és a kultúrát, a citromsárga az erőt és andoki ember morális alapelveit, a fehér a fejlődést és a változás folytonosságát, a zöld az andoki gazdaságot és a természet gazdagságát, a kék a kozmikus teret és a végtelent, míg az ibolya az andoki politikát és ideológiát jelképezi.⁶⁰

Bár a Wiphala régóta része volt az andoki indiánok – azon belül is leginkább az aymarák – szimbolikájának, politikai jelképként, illetve a bolíviai őslakosság egyfajta közös zászlójaként való használata a 90-es évek elejétől kezdve vált igazán elterjedtté. 1990-ben ugyanis sor került a Menet a Földért és a Méltóságért (*March for Territory and Dignity*) nevű eseményre, amelynek során nagyjából 800 – a keleti síkságok indián nemzeteihez tartozó – őslakos vonult a Beni tartománybeli Trinidadból az ország de facto fővárosába, La Pazba (Bolívia fővárosa hivatalosan Sucre), hogy tiltakozzanak a földjeik nem indián származású csoportok általi elvétele és kizsákmányolása ellen.⁶¹ Az eseményhez az andoki indiánok néhány szervezete is csatlakozott, a Wiphala pedig a menet egyik központi jelképévé – és ezáltal a bolíviai őslakosok egységének megtestesítőjévé – vált.⁶²

2. kép: a Wiphala. (Kép forrása:

<https://en.wikipedia.org/wiki/Wiphala>)

A Wiphala azonban 2009 óta már nem csupán a különböző indián nemzetek és mozgalmak fontos szimbóluma, hanem a bolíviai államé is. A plurinacionális alkotmány 6.

⁵⁹ Ministerio de Defensa del Estado Plurinacional de Bolivia. "Wiphala." *Ministerio de Defensa*, www.mindef.gob.bo/mindef/node/169. (Utolsó megtekintés: 2021. 11. 08.)

⁶⁰ Uo.

⁶¹ Klein, Herbert S. *A Concise History of Bolivia (Cambridge Concise Histories)*. Második kiadás, Cambridge University Press, 2011, 256-257. o.

⁶² Goodale, Mark. "Reclaiming modernity: Indigenous cosmopolitanism and the coming of the second revolution in Bolivia." *American Ethnologist* 33.4 (2006): 636. o.

cikkének 2. bekezdése ugyanis az ország hivatalos jelképei közé sorolja a Wiphalát⁶³, amely gyakorlatilag a hagyományos piros-sárga-zöld köztársasági trikolor mellett az ország második zászlajává vált. Vagyis a kokalevélhez hasonlóan elmondhatjuk, hogy a Wiphala jelentőségét pre-kolumbiánus gyökerein túl elsősorban az ezredforduló környékének társadalmi küzdelmeiben és a plurinacionális projektben betöltött szerepe adja. Hiszen a 49 apróbb négyzetből álló és hét különböző színt magán viselő zászló szinte tökéletesen „ragadja meg” a bolíviai plurinacionális állam koncepcióját, vagyis az egységet a sokféleségben.

5.2.3. A Túpac Katari-kultusz

Miközben a kokalevél vagy a Wiphala kapcsán azt láttuk, hogy a hangsúly a plurinacionális elképzelések legitimálására, valamint az őslakos múltnak, illetve jelképeknek egy sajátos dekolonizációs narratíva köré szervezésére helyeződik, addig Túpac Katari (lásd

3. kép: az indián vezér, Túpac Katari. (Kép forrása: <https://www.telesurenglish.net/analysis/Who-Was-Tupac-Katari-20151115-0007.html>)

3. kép) kultuszának elsődleges célja sokkal inkább az, hogy kifejezze azt a fajta történelmi kontinuitást, amely az ország indián nemzeteinek a spanyolok, majd a független bolíviai állam elitjei ellen vívott – egészen napjainkig tartó – küzdelmét jellemzi. Az aymara származású Túpac Katari (eredeti nevén Julián Apaza) személyét máig rendkívül nagy tisztelet és különböző mítoszok övezik, egyfelől a már említett Nagy Felkelésben (1780-1782) játszott szerepe miatt, amelynek során egy

több tízezres indián hadsereg élén kb. fél éven át tartotta ostrom alatt La Pazt, bár bevennie végül nem sikerült a várost.⁶⁴ A másik fő ok pedig Katari halálában rejlik, lévén, hogy a hadvezér a sikertelen ostrom után a spanyolok fogságába esett, akik brutális módon végezték őt ki, lényegében mártírrá avatva az indiánok szemében.

Ha közelebbről is szemügyre akarjuk venni, hogy Moralesék miként integrálták Katari kultuszát a MAS agendájába, érdemes idéznünk az elnök 2009. január 31-én elhangzott beszédéből, amikor is az új alkotmány aláírásának alkalmából – a La Paz ostromakor Túpac

⁶³ United Nations High Commissioner for Refugees. “Refworld | Constitución Política Del Estado.” *Refworld*, 6. cikk 2. bekezdés, <https://www.refworld.org/docid/4a1e6bc92.html>. (Utolsó megtekintés: 2021. 11. 08.)

⁶⁴ Klein, Herbert S. *A Concise History of Bolivia (Cambridge Concise Histories)*. Második kiadás, Cambridge University Press, 2011, 76. o.

Katari bázisául is szolgáló – El Alto városában Morales (az egykori indián vezért ábrázoló plakátokkal körülvéve) a következőképpen fogalmazott: „*Ez a második függetlenség, Bolívia igazi felszabadulása!*”.⁶⁵ Miről is van szó itt egész pontosan? Tulajdonképpen nem másról, mint az aktuális fejezet fentebbi szakaszában már ismertetett narratíváról, amelynek értelmében Bolívia őslakosai számára az ország spanyoloktól való függetlenedése nem hozott tényleges felszabadulást, hiszen a kolonializmus struktúrái a gyarmati berendezkedés formális megszűnése után is tovább éltek. Ennek fényében a bolíviai indián nemzeteknek folytatniuk kellett a Túpac Katariék által vívott harcot, melynek célja immáron egy „második felszabadulás” elérése volt, e folyamat pedig – legalábbis az elnök által alkalmazott narratíva értelmében – a plurinacionális projekt és az új alkotmány elfogadása révén teljesedett ki. E kontextusban például a Nagy Felkelés és a 2000-es évek eleji cochabambai vízháború, illetve a gázháború között is egyfajta szimbolikus párhuzamot vélhetünk felfedezni.⁶⁶

A mostani alfejezetben leírtak alapján tehát látható, hogy a Túpac Katari-kultusznak mi miatt jutott több szempontból is fontos szerep a Morales-korszakban. Személye egyfelől segítségére volt az elnöknek abban, hogy a MAS felemelkedését és kormányzását egy tágabb narratívába illessze, másfelől pedig abban, hogy hangsúlyosabbá tegye a bolíviai őslakosság múltbéli és jelenkori küzdelmei közti kontinuitást.

5.3. Kiket reprezentálnak a szimbólumok?

Annak érdekében, hogy a Morales-korszak szimbolikájáról még árnyaltabb képet kaphassunk, az aktuális fejezet végén mindenképpen ki kell térnünk néhány bekezdés erejéig arra, hogy bizonyos tekintetekben miért is volt problémás a fent bemutatott jelképek Moralesék általi alkalmazása. Az „elmélet” és a „gyakorlat” között ugyanis nem egy alkalommal fedezhetünk fel komolyabb eltéréseket.

Talán az egyik legalapvetőbb problémát e téren az őslakos szimbólumok eredeti jelentésüktől/kontextusuktól való de facto megfosztásuk és kisajátításuk jelenti. E kettősségre jó példa többök között a Wiphala is, amely azon túl, hogy rövid időn belül az andoki őslakosság összetartozásának jelképéből a bolíviai plurinacionális projekt egyik „megtestesítőjévé” vált, egyúttal a MAS agendájának legitimációs eszköze, valamint Moralesék és a népi mozgalmak szövetségének szimbóluma lett.⁶⁷ Egy ilyen fajta elmozdulás persze önmagában még nem lenne ördögtől való, sőt akár természetesnek is mondhatjuk,

⁶⁵ Fabricant, Nicole. *Mobilizing Bolivia's Displaced: Indigenous Politics & the Struggle Over Land*. University of North Carolina Press, 2012, 160-161. o.

⁶⁶ Uo.

⁶⁷ Uo. 9. o.

hogy bizonyos jelképek jelentése az idő előrehaladtával módosul vagy átalakul. Ugyanakkor a Morales-korszak szimbólumainak esetében ez a diszkurzív értelemben vett jelentés-eltolódás leginkább az őslakos jelképek kisajátítását, illetve a MAS modernizációs programjának megvalósításához történő felhasználásukat foglalta magában. Ez utóbbi különösen problémás, lévén, hogy a bolíviai indián nemzetek – és különböző baloldali csoportok – radikálisabb célkitűzéseivel ellentétben Moralesék a redisztributív gazdaságpolitika megvalósítása és a plurinacionális alkotmány elfogadása mellett kevés strukturális változást eszközöltek.⁶⁸ A markánsabb retorika és a jóval mérsékeltebb gyakorlat közti eltérést mutatja ebből a szempontból a már említett autonóm őslakos területek esete is, amelyeknek kialakítására az alkotmány ugyan lehetőséget ad, ám a kormányzat különböző okokból kifolyólag több módon is korlátozta/akadályozta ezen autonóm területek létrehozását.⁶⁹

A Morales-korszak szimbolikájának másik szembeötlő anomáliáját az itt tárgyalt jelképek által reprezentált csoportok köre jelenti. Láthattuk ugyanis, hogy mind a kokalevél, mind a Wiphala, mind pedig a Túpac Katari-kultusz elsősorban az andoki őslakossághoz, vagyis az aymarákhoz és a kecsuákhoz köthetőek, így e szimbólumok nem, vagy sokkal kevésbé reprezentálják a keleti tartományok alföldjein élő, kisebb lélekszámú indián nemzeteket. Az, hogy Morales regnálása alatt a síkságok őslakos népessége egyfajta „mellékszerepet” töltött csak be, számos okkal magyarázható, az aymarák és kecsuák bolíviai lakosságon belüli arányától kezdve az andoki és alföldi indián népcsoportok eltérő történelmi tapasztalatain át egészen a bolíviai jobboldalnak a *media luna* régióban játszott szerepéig. Külön kiemелendő, hogy a MAS és a síkságok őslakosságának viszonyában kifejezetten fájó pontnak számít a földkérdés. Az ország alföldjein élő indiánok ugyanis jóval radikálisabb lépéseket vártak Moraleséktól annak érdekében, hogy felszámolják a keleti alföldek nagybirtokrendszerét és támogatást nyújtsanak az itteni földnélküli mozgalmaknak. A MAS azonban számos kérdésben kompromisszumra kényszerült a jobboldallal és a jórészt Santa Cruz tartományban koncentrálódó gazdasági elitel, ami megtorpedózta egy igazán ambiciózus földreform lehetőségét.⁷⁰ A síkvidékek őslakosságának mellékszerepbe szorítása és a MAS-tól való esetleges elidegenedésük ugyanakkor a kezdetektől fogva komoly veszélyeket rejtett magában, köztük annak lehetőségét, hogy az alföldi indián népcsoportok kiszolgáltatottá

⁶⁸ Gagy, Ágnes. "Informális gazdaság, népi önszerveződés és „posztneoliberális” baloldali rezsim Latin-Amerikában (Verónica Gago: Neoliberalism from Below)." *Fordulat (2008-tól Új Folyam)* 24 (2018): 250. o.

⁶⁹ Tockman, Jason, and John Cameron. "Indigenous autonomy and the contradictions of plurinationalism in Bolivia." *Latin American Politics and Society* 56.3 (2014): 47. o.

⁷⁰ Fabricant, Nicole. *Mobilizing Bolivia's Displaced: Indigenous Politics & the Struggle Over Land*. University of North Carolina Press, 2012, 173. o.

válnak a bolíviai jobboldal törekvéseinek (e törekvésekről a következő fejezetben bővebben is szó lesz).

6. A bolíviai jobboldal

Amennyiben a dolgozat fentebbi szakaszának az volt a szerepe, hogy a bolíviai őslakosság és az ideiglenes Áñez-kormányzatban szerepet vállaló jobboldali csoportok közti diszkurzív küzdelmet előbbiek oldaláról világítsa meg, úgy a mostani fejezet célja az, hogy utóbbiak szemszögéből is megtegye ugyanezt. Ennek megfelelően az alábbiakban elsőként a bolíviai jobboldal néhány általános jellemzőjét tekintem át, majd ezt követően a politikai paletta ezen oldalának három fontosabb csoportját mutatom be részletesebben. Az egyes jobboldali „frakciók” ismertetésekor egyfelől valamennyi esetben kitérek az általuk képviselt ideológiai vonalra, másfelől pedig arra, hogy miként is viszonyultak a szóban forgó csoportok magához a Morales-korszakhoz, illetve a plurinacionális projekthez.

6.1. A bolíviai jobboldalról általánosságban

Valószínűleg nem tévedünk nagyot, ha azt mondjuk, hogy a bal- és a jobboldal fogalma a világ egyes régióiban számos módon változott a francia forradalom óta eltelt időben. Latin-Amerika ugyanakkor az a régió, ahol a bal- és a jobboldal közti fő törésvonalat máig a társadalmi egyenlőtlenségekkel kapcsolatban felvett álláspontok határozzák meg. Vagyis míg a jobboldal úgy látja, hogy az egyenlőtlenségek természetes velejárói a társadalmunknak, emiatt azok nem is szorulnak kiküszöbölésre, addig a baloldal képviselői mellett törnek lándzsát, hogy az emberek közti egyenlőtlenségek valójában mesterségesek, így az államnak tennie kell annak érdekében, hogy mérsékelje azokat.⁷¹

Mindennek következtében a latin-amerikai országok rendszerint igencsak nehéz terepnek bizonyulnak a jobboldal számára, hiszen a régiót jellemző egyenlőtlen gazdasági-társadalmi viszonyok gyakorlatilag „hazai pályát” biztosítanak a társadalmi igazságtalanságok problémáját tematizáló és a gazdaságba való nagyobb állami beavatkozást követelő baloldali/balközép politikai erőknek. Az ezredforduló környékén kibontakozó baloldali fordulat (az ún. „rózsaszín hullám” vagy angolul „*pink tide*”) pedig csak tovább nehezítette a jobboldal helyzetét, miután az újonnan létrejövő szocialista rezsimek győzelmét Latin-Amerika több országában a – 80-as évek első felében régiószerte végbemenő demokratikus

⁷¹ Luna, Juan Pablo, and Rovira Cristóbal Kaltwasser. “Introduction: The Right in Contemporary Latin America: A Framework for Analysis.” *The Resilience of the Latin American Right*, szerk. Juan Pablo Luna és Rovira Cristóbal Kaltwasser, Johns Hopkins University Press, 2014, 4. o.

átmenetet követően kialakult – pártrendszer de facto összeomlása kísérte.⁷² Nincs ez másként Bolívia esetében sem, ahol a 2005-ös elnökválasztás idejére a bolíviai demokrácia korábbi két évtizedének három domináns politikai formációja, a nagyjából a centrumban helyet foglaló Nemzeti Forradalmi Mozgalom (*Movimiento Nacionalista Revolucionario*, a továbbiakban: MNR), az eredetileg balközép Forradalmi Baloldal Mozgalma (*Movimiento de Izquierda Revolucionaria*, a továbbiakban: MIR) és a jobbközép Nemzeti Demokrata Akció (*Acción Democrática Nacionalista*, a továbbiakban: ADN) egyaránt elvesztették társadalmi támogatottságukat, gyakorlatilag jelentéktelenné váltak. Ennek egyik legfontosabb következménye, hogy a hagyományos politikai erők összeomlása után hegemon helyzetbe kerülő MAS-szal szemben a bolíviai jobboldal egészen máig nem volt képes egy állandó, stabil pártot életre hívni.

Egy ilyen politikai környezetben a Juan Pablo Luna és Cristóbal Rovira Kaltwasser szerzőpáros szerint taktikai szempontból három lehetőség kínálkozik a jobboldali erők számára: 1) ún. nem-választási stratégiákon (*nonelectoral strategies*) keresztül részt venni az érdekképviselésben; 2) olyan „választási mozgalmak” létrehozása, amelyek kevésbé keltik pártpolitikai szervezetek benyomását (*“electoral movements” with a nonpartisan outlook*); 3) stabil jobboldali pártok felépítése (*party building*).⁷³ Bolíviában a felsorolt megoldások közül leginkább az első és a második esetre láthatunk majd konkrét példákat. A latin-amerikai jobboldalnak ugyanakkor a stratégiai kihívások mellett politikai akadályokkal is meg kell küzdenie, hisz miként fentebb az már elhangzott, a régió rendkívül egyenlőtlen társadalmi viszonyai között a rendszerint konzervatív, piacpárti agendát képviselő jobboldali erők számottevő hátrányból indulnak a redisztributív politikákat hirdető baloldallal szemben. Ha a jobboldal ki akarja kerülni ezt a „csapdát”, ahhoz elsősorban arra van szüksége, hogy a politikai csatározások fókuszát más területekre (pl. identitáspolitika) irányítsa át.⁷⁴ E törekvésnek a bolíviai jobboldal bizonyos frakcióinak esetében kifejezetten nagy szerepe lesz.

⁷² Bowen, James D. “The Right and Nonparty Forms of Representation and Participation: Bolivia and Ecuador Compared.” *The Resilience of the Latin American Right*, szerk. Juan Pablo Luna és Rovira Cristóbal Kaltwasser, Johns Hopkins University Press, 2014, 95. o.

⁷³ Luna, Juan Pablo, and Rovira Cristóbal Kaltwasser. “Introduction: The Right in Contemporary Latin America: A Framework for Analysis.” *The Resilience of the Latin American Right*, szerk. Juan Pablo Luna és Rovira Cristóbal Kaltwasser, Johns Hopkins University Press, 2014, 13. o.

⁷⁴ Eaton, Kent. “New Strategies of the Latin American Right: Beyond Parties and Elections.” *The Resilience of the Latin American Right*, szerk. Juan Pablo Luna és Cristóbal Rovira Kaltwasser, Johns Hopkins University Press, 2014, 77. o.

6.2. A bolíviai jobboldal csoportjai

A 2019-es elnökválasztás során lezajlott puccsot követően felálló, Jeanine Áñez vezette átmeneti kormány körül alapvetően két jelentősebb csoportját azonosíthatjuk a bolíviai jobboldalnak: a neoliberális, technokrata jobbközép képviselőit, valamint a *media luna* tartományokbeli radikális jobboldal meghatározó szereplőit. A radikális jobboldalt azonban megítélásom szerint további két frakcióra bonthatjuk, még hozzá a szeparatista, rasszista szélsőjobboldalra és a keresztény fundamentalistákra. Bár ez utóbbi két csoport között – az általuk bizonyos kérdések terén mutatott hasonlóságok miatt – jellemzően nem húznak éles választóvonalat, mégis úgy vélem, hogy a jelen dolgozat esetében érdemes külön frakciókként hivatkoznunk rájuk. Ennek legfőbb oka, hogy a rasszista, szeparatista szélsőjobboldalnak az őslakossághoz és a plurinacionális projekthez való viszonyában a hangsúly leginkább az etnikumra és a bőrszínre helyeződik, míg a keresztény fundamentalistáknál a vallásra; ezen eltérésnek pedig mindenképpen megvan a kellő jelentősége ahhoz, hogy a szóban forgó irányzatokat külön-külön is górcső alá vegyünk. Az alábbi alfejezetekben tehát az említett három jobboldali csoportot mutatom be részletesebben, kiemelve valamennyi frakció egy-egy prominens alakját.

6.2.1. A neoliberális jobbközép

Maga a bolíviai jobbközép alapvetően a 2006 előtti status quot képviseli. A politikai paletta ezen részén elhelyezkedő személyek, illetve különböző politikai, társadalmi vagy gazdasági szervezetek ugyanis a neoliberális korszak támogatói, így jellemzően a MAS kormányzása alatt megvalósult – az ország erőforrásai és a gazdaság felett jelentős állami kontrollt megvalósító, erősen redisztributív – gazdaságpolitikával szemben határozzák meg magukat. Utóbbi helyett a szabad gazdaságot és a jóval visszafogottabb állami beavatkozást – sőt egyes területeken a privatizációt – pártolják.

Amennyiben a 20. század végi bolíviai pártrendszer összeomlását követő időszakot nézzük, úgy a neoliberális, technokrata jobbközép képviselőiről elmondható, hogy a fentebbi alfejezetben felsorolt stratégiák közül nem egy állandó, stabil párt létrehozása mellett döntöttek, hanem különböző választási koalíciók/szövetségek megszervezésének a taktikáját választották.⁷⁵ Jó példa erre a 2005-ös választáson a MAS-szal szemben induló jobboldali szövetség, a *PODEMOS (Poder Democrático y Social)* vagy a **4. fejezetben** már említett centrista-jobbközép *Comunidad Ciudadana*. E koalíciók azonban nem hozták meg a kívánt

⁷⁵ Mendélez, Carlos. "Is There a Right Track in Post-Party System Collapse Scenarios? Comparing the Andean Countries." *The Resilience of the Latin American Right*, szerk. Juan Pablo Luna és Cristóbal Rovira Kaltwasser, Johns Hopkins University Press, 2014, 172. o.

eredményt, hiszen a 2005 után megrendezésre került választások egyikén sem tudták sikeresen felvenni a versenyt Moralesékkal, amit magyarázhatunk egyfelől a korábbi bolíviai pártrendszer összeomlása által okozott nehézségekkel, másfelől pedig azzal, hogy a jobboldal számára – redisztributív politikák híján – továbbra is nehézséget jelent a társadalom alsóbb osztályainak megszólítása.

Ami a bolíviai jobbközép meghatározó szereplőit illeti, egyértelműen a 2019-es elnökválasztáson Evo Moralessel szemben induló Carlos Mesát kell kiemelnünk, mint ezen irányzat prominens alakját. Habár ideológiai értelemben Mesa a neoliberális, technokrata jobbközép valamennyi jellemzőjét „magán viseli”, az idő előrehaladtával a politikus érezhetően igyekezett kiegyensúlyozni – alapvetően piacpárti – gazdasági agendáját bizonyos redisztributív elemekkel is.⁷⁶ Mindez értelmezhető a különböző választási szövetségekkel kísérletező jobboldal azon stratégiájaként is, amelynek keretében az ideológiai különbségek tulajdonképpen alárendelődnek a rezsimváltás célkitűzésének.⁷⁷ E tényezők együttesen magyarázhatják azt, hogy Carlos Mesa kommunikációját a 2019-es választásokat megelőzően túlnyomórészt a korrupció problémája vagy a Moralesék hatalmával szembeni demokratikus aggályok uralták. S habár Mesa következetesen a MAS-szal szemben határozta meg magát, mégis elmondható, hogy alapvetően kerülte az identitáspolitikai kérdéseket, és a plurinacionális projekt kapcsán is jellemzően semleges álláspontot vett fel.

6.2.2. A szeparatista, rasszista szélsőjobboldal

A bolíviai jobboldal mostani fejezetben ismertetett csoportjai közül talán a szeparatista, rasszista szélsőjobboldal az, amely a legtöbb figyelmet érdemli. Ennek oka nemcsak abban keresendő, hogy ez az az irányzat, amely a legmarkánsabban szembehelyezkedik Moralesék politikájával és magával a plurinacionális állam-, illetve nemzetfelfogással, hanem sokkal inkább abban, hogy a bolíviai jobboldal ezen frakciója volt képes egy igazán „hatékony”, komplex és szimbolikus elemekkel telített ellennarratívát képezni a MAS befolyásával szemben.

Bolívia esetében több alkalommal láthattuk már, hogy az andoki ország társadalma számos törésvonal mentén megosztott, e törésvonalak pedig nem ritkán egymással is átfedésben állnak (lásd osztálykonfliktusok és az őslakos-kreol szembenállás közti kapcsolat). Bolívia

⁷⁶ O’Boyle, Brendan. “Bolivia Has Changed Since 2003. Has Carlos Mesa?” *Americas Quarterly*, 30 Sept. 2020, www.americasquarterly.org/article/bolivia-has-changed-since-2003-has-carlos-mesa. (Utolsó megtekintés: 2021. 11. 08.)

⁷⁷ Mendélez, Carlos. “Is There a Right Track in Post– Party System Collapse Scenarios? Comparing the Andean Countries.” *The Resilience of the Latin American Right*, szerk. Juan Pablo Luna és Cristóbal Rovira Kaltwasser, Johns Hopkins University Press, 2014, 172. o.

földrajzi fragmentáltsága és az ezzel párhuzamosan jelentkező társadalmi megosztottság ugyanakkor még tovább bonyolítja a helyzetet. Morales elnöksége alatt ugyanis végig jól kirajzolódott az az ellentét, amelynek keretében az ország nyugati és középső – túlnyomórészt az andoki területeket lefedő, aymara és kecsua többségű – tartományai, La Paz, Oruro, Potosí, Cochabamba és Chuquisaca (*Occidente*) a MAS-t támogatták, míg a keleti (és északi) – az ország alföldjeit magában foglaló, ritkábban lakott – tartományok, Pando, Beni, Santa Cruz és Tarija (*Oriente*) a jobboldal „bástyái” maradtak (lásd **4. kép**). Utóbbit részben az magyarázza, hogy a MAS által a bolíviai belpolitikában 2005-től kezdődően betöltött hegemon szerep arra készítette a bolíviai jobboldal radikális – országos szinten is meghatározó párttal vagy magasabb szintű politikai képvisellel nem rendelkező – frakcióit, hogy a különböző szubnacionális intézményekben „visszavonulva” próbálják megvédeni politikai és gazdasági érdekeiket a MAS-szal szemben.⁷⁸ E törekvéseknek remek táptalajt biztosított egyfelől a neoliberális korszakból átörökölt, decentralizált bolíviai államrendszer⁷⁹, másfelől pedig a *media luna* tartományok – közülük is elsősorban Santa Cruz – azon hagyományos törekvése, hogy a központi kormányzattal szemben minél nagyobb önállóságot vívjanak ki maguknak, illetve a globális kapitalizmus vérkeringésébe a lehető legjobban bekapcsolódjanak.⁸⁰

4. kép: Bolívia és a *media luna* régió. A fenti térkép remekül kiemeli a Pando, Beni, Santa Cruz és Tarija tartományok által formált félhold alakú sávot, amelyről maga a kelet-bolíviai régió is a nevét kapta. (Kép forrása: https://www.researchgate.net/figure/Bolivias-media-luna-half-moon-refers-to-the-four-Bolivian-departamentos-that-are_fig4_309619692)

A retorika szintjén autonómiát követelő – a gyakorlatban viszont lényegében szeparatista – szélsőjobboldal 2005 utáni megnövekedett aktivitását két fontosabb tényező katalizálta. Az

⁷⁸ Eaton, Kent. "New Strategies of the Latin American Right: Beyond Parties and Elections." *The Resilience of the Latin American Right*, szerk. Juan Pablo Luna és Cristóbal Rovira Kaltwasser, Johns Hopkins University Press, 2014, 82. o.

⁷⁹ Cannon, Barry. *The Right in Latin America: Elite Power, Hegemony and the Struggle for the State*. Routledge, 2016, 127. o.

⁸⁰ Fabricant, Nicole. "Performative politics: The Camba countermovement in eastern Bolivia." *American Ethnologist* 36.4 (2009): 770-771. o.

egyik, hogy ezen radikális jobboldali irányzat tagjai többségükben a Bolívia agráripari központjának számító, egyúttal jelentős földgázkészletekkel rendelkező, és az ország területének csaknem egyharmadát kitevő Santa Cruz tartomány üzleti és gazdasági elitjének soraiból toborzódnak. E csoportok alapvetően egy szélsőségesen liberális, oligarchikus gazdasági berendezkedést pártolnak, így ebből, valamint azon tényből kifolyólag, hogy az ország keleti részében fellelhető energiahordozók és az itteni nagybirtokok (*haciendas*) jórészt az ő kezükben összpontosulnak, egyértelműen ellenezték az ország ásványkincseinek állami kézbe vételét, ahogyan a nagybirtokrendszer esetleges felszámolását is.⁸¹ A *media luna* régióban a MAS hatalomra jutását követő egyre erősebb szélsőjobboldali tevékenység másik fő oka a keleti tartományok fehér elitjei által az – elsősorban andoki – indiánokkal szemben táplált rasszista gyűlölet, illetve a plurinacionális projekt elutasítása volt.

Hogy az „autonómiával” kapcsolatos követeléseiknek legitimációt teremtsenek, s gátat szabjanak Moralesék központosító törekvéseinek, továbbá megállítsák az alföldi területek andoki indiánok általi „megszállását” (ez utóbbi valójában a megélhetési lehetőségek után kutató aymarák és kecsuák keleti síkságokra történő átvándorlását jelentette), a szélsőjobboldal képviselői egy új identitás kialakításában, valamint egy, a plurinacionalizmussal szembeni ellennarratíva életre hívásában találták meg a megoldást. Ebből született meg az ún. *camba*-ellenmozgalom. Ennek alapja, hogy a korábbi *cruceño* fogalom használatát – amely a *media luna* tartományokban eredetileg a fehér, „tisztán spanyol vérű” bolíviaiakat jelölte – a guaraní nyelvből származó *camba* kifejezés váltotta fel, amit azelőtt – egyfajta pejoratív jelzőként – az alföldek sötét bőrű indián földműveseire használtak.⁸² A Santa Cruz-i szeparatista szélsőjobboldal azonban új értelemmel ruházta fel a *camba* fogalmát: megfosztották kifejezetten az indiánokra utaló jelentéstartalmától, lényegében „kifehéritve” azt, ezáltal pedig a kreol elit és az inkább európai gyökereikkel azonosuló meszticek számára is elfogadhatóvá tették; így a szó ettől kezdve nem egy konkrét rasszt vagy társadalmi osztályt jelölt, hanem valamennyi embert, aki az ország alföldi területeiről származott.⁸³ Ebben az új, regionális szintű identításban rendkívül fontos szerepet tölt be a guaraní indián harcos alakja, ami közel sem véletlen: azon túl ugyanis, hogy a guaraníak alkotják a kelet-bolíviai síkságok legnépesebb őslakos nemzetét, a „guaraní harcos” (*Guaraní warrior*) alakjának szimbolikus jelentősége is van. A szélsőjobboldal itt egészen

⁸¹ Fabricant, Nicole. *Mobilizing Bolivia's Displaced: Indigenous Politics & the Struggle Over Land*. University of North Carolina Press, 2012, 165. o.

⁸² Fabricant, Nicole. "Performative politics: The *Camba* countermovement in eastern Bolivia." *American Ethnologist* 36.4 (2009): 769. o.

⁸³ Uo.

pontosan azokhoz a történelmi mítoszokhoz nyúl vissza, amelyek szerint az egykori Inka Birodalom keleti – a síkságok felé irányuló – expanzióját a guaraní hősies és kitartó küzdelme verte vissza, e forгатókönyv pedig az elitek szerint párhuzamba állítható az aktuális politikai helyzettel. A különbség „csupán” az, hogy ezúttal – a guaraní harcos örököseiként – a keleti tartományok *camba* identitást felvállaló csoportjainak kell megvédeniük földjeiket és jólétüket az „andoki terjeszkedéstől”, vagyis a hegyvidéki területekről az alföldekre vándorló, Morales-párti indiánoktól.⁸⁴ Mindez ráadásul közel sem korlátozódott a retorika szintjére. A régió ún. polgári bizottságainak – melyek gyakorlatilag a *media luna* gazdasági elitjének érdekvédelmi szervezeteiként funkcionálnak – ugyanis kulcsszerepük van azoknak a tömeges demonstrációknak, civil megmozdulásoknak és politikai eseményeknek a megszervezésében⁸⁵, amelyek alapvető fontosságúak mind a *camba* identitás erősítése, mind általánosságban a *camba*-ellenmozgalom szempontjából. Az említett szervezetek közül feltétlenül kiemelendő a Polgári Bizottság Santa Cruzért (*Comité Cívico pro Santa Cruz*, a továbbiakban: CCPSC), nem kis részben a Santa Cruz Ifjúsági Unióval (*Unión Juvenil Cruceñista* a továbbiakban: UJC) ápoltságos kapcsolata miatt. Habár maga az UJC elméletben a CCPSC politikai szárnyát alkotja⁸⁶, a valóságban inkább egyfajta félfasiszta paramilitáris szervezatként szolgál utóbbi számára. Ezt a megállapítást támasztja alá többek között az a tény, hogy az UJC nemcsak számtalan, baloldali politikusokkal, illetve őslakos aktivistákkal és civilekkel szemben elkövetett erőszakos bűncselekményért felelős, de egy korábbi, Evo Morales meggyilkolására szőtt tervvel is összefüggésbe hozható.⁸⁷

Az érmének tehát két oldala van: a bolíviai szeparatista szélsőjobboldal képviselői nem csupán egy új regionális identitás kialakítása és egy ellennarratíva képzése révén igyekeztek felvenni a harcot Moralesékkal, de szükség esetén a fizikai erőszak és paramilitáris szervezetek „bevetésétől” sem riadtak vissza. Mindezek fényében elmondható, hogy a szélsőjobboldal kettős céllal hívta életre a *camba*-ellenmozgalmat. Egyfelől fontos volt számukra, hogy elkülönítsék magukat, illetve a *media luna* régió lakosságát az ország andoki területeinek „barbár” őslakosságától, ezzel további legitimációt teremtve az autonómiával kapcsolatos követeléseiknek. Másfelől a *camba* identitás hangsúlyozásával a fehér elit tagjai –

⁸⁴ Fabricant, Nicole. *Mobilizing Bolivia's Displaced: Indigenous Politics & the Struggle Over Land*. University of North Carolina Press, 2012, 165-166. o.

⁸⁵ Cannon, Barry. *The Right in Latin America: Elite Power, Hegemony and the Struggle for the State*. Routledge, 2016, 127. o.

⁸⁶ Fabricant, Nicole. "Performative politics: The *Camba* countermovement in eastern Bolivia." *American Ethnologist* 36.4 (2009): 778. o.

⁸⁷ Bowen, James D. "The Right and Nonparty Forms of Representation and Participation: Bolivia and Ecuador Compared." *The Resilience of the Latin American Right*, szerk. Juan Pablo Luna és Rovira Cristóbal Kaltwasser, Johns Hopkins University Press, 2014, 104. o.

az alföldek indián népcsoportjainak inkorporálásán és az andoki őslakosság ellen való hangoláson túl – arra törekedtek, hogy elfedjék mindazokat a struktúrákat, amelyek végső soron gazdasági és politikai hatalmukat garantálták.

Ami a rasszista, szeparatista szélsőjobboldal meghatározó alakjait illeti, jelen esetben mindenképpen Luis Fernando Camacho (teljes nevén: Luis Fernando Camacho Vaca) az, akiről érdemes külön is ejtenünk néhány szót. A 2019-es elnökválasztás idején Camacho éppen a CCPSC elnöki posztját töltötte be, ugyanakkor Santa Cruz tartományon kívül, az országos politikában csaknem teljesen ismeretlennek számított.⁸⁸ A szélsőjobboldali politikai családja jelentős földgázérdekeltségekkel is rendelkezett Santa Cruzban (édesapja, José Luis a Sergas nevű vállalat tulajdonosa volt), ám a MAS hatalomra jutását követő államosítások igencsak hátrányosan érintették őket vagyoni szempontból.⁸⁹ Kihasználva a két évvel ezelőtti elnökválasztás körüli eseményeket, Camacho hamar a Morales elleni tüntetések egyik vezéralakjává vált, az általa képviselt radikális irányzat támogatói pedig rendkívül gyorsan háttérbe szorították a mérsékeltebb Carlos Mesát. A Santa Cruzból származó politikusnak emellett tevékeny szerepe volt abban, hogy a választás eredményének megszületése után kibontakozó demonstrációk és egyre erőszakosabbá váló tömegtüntetések közepette a rendvédelmi erők átálljanak a tüntetők oldalára, aminek tulajdonképpen kulcsszerepe volt abban, hogy Evo Morales a lemondás mellett döntött.⁹⁰ Hogy a bolíviai szélsőjobboldal új arcát egész pontosan milyen megnyilvánulások jellemezték a moralesi szimbólumok kapcsán, arról a **7. fejezetben** lesz részletesebben szó.

6.2.3. A keresztény fundamentalisták

Végül, de nem utolsósorban fontos kitérnünk néhány bekezdés erejéig a bolíviai keresztény fundamentalizmus képviselőire. Bár a keresztény fundamentalisták több dologban is mutatnak bizonyos átfedéseket a rasszista, szeparatista szélsőjobboddallal, mégis van egy lényeges szempont, amely indokolttá teszi, hogy a radikális jobboldal egy külön frakciójaként hivatkozzunk rájuk. E tényezőt értelemszerűen a vallás, azon belül is konkrétan a katolicizmus jelenti, amely ugyan a camba-ellenmozgalomban is kifejezetten hangsúlyos

⁸⁸ Nugent, Ciara. "How Bolivia's Evo Morales Was Brought Down With the Help of an Obscure Conservative With a Bible." *Time*, 15 Nov. 2019, <https://time.com/5728279/luis-fernando-camacho-bolivia/>. (Utolsó megtekintés: 2021. 11. 08.)

⁸⁹ Blumenthal, Max, and Ben Norton. "Bolivia Coup Led by Christian Fascist Paramilitary Leader and Millionaire – with Foreign Support." *The Grayzone*, 11 Nov. 2019, [Bolivia coup led by Christian fascist paramilitary leader and millionaire – with foreign support - The Grayzone](https://thegrayzone.com/bolivia-coup-led-by-christian-fascist-paramilitary-leader-and-millionaire-with-foreign-support/). (Utolsó megtekintés: 2021. 11. 08.)

⁹⁰ Farthing, Linda. "In Bolivia, the Right Returns with a Vengeance: The right-wing power grab in Bolivia has unleashed an authoritarian crackdown, racist violence, and a swift rollback of Evo Morales's policies. What is the path forward for reclaiming democracy?." *NACLA Report on the Americas* 52.1 (2020): 7. o.

szerepet tölt be, ám mégsem oly mértékben, mint a mostani alfejezetben tárgyalt irányzat képviselőinek esetében, ahol „központi elemként” van jelen. A keresztény fundamentalisták emellett lehetőséget kínálnak arra, hogy a bolíviai őslakosság és a katolicizmus viszonyáról, továbbá a Morales-korszak valláspolitikájáról is ejtsünk néhány szót.

A katolicizmus, s maga a katolikus egyház – mint a spanyol gyarmatosítók több évszázados jelenlétének meghatározó örökségei – ugyanis nemcsak az egyes latin-amerikai országok társadalmaira, illetve kultúrájára gyakoroltak jelentős hatást, de a politikára is. Jól mutatja ezt többek között az a tény, hogy az egyház az elmúlt két évszázad folyamán számos esetben bizonyult a különböző jobboldali csoportok egyik fő szövetségesének (pl. a tervezett földreformok megvalósításának akadályozásában).⁹¹ Nem volt ez másképpen Bolívia esetében sem, ahol a függetlenség elnyerését követő időszakban a kreol elit részben a katolicizmus eszközét használta fel az ország hispán örökségének kihangsúlyozása, valamint az őslakos vallások visszaszorítása érdekében.⁹² A Morales-korszak ugyanakkor a vallás terén is alapvető változásokat hozott. E ponton újfent érdemes vetnünk egy pillantást a 2009-es plurinacionális alkotmány szövegére, amely amellett, hogy elismeri és tiszteletben tartja Bolívia valamennyi nemzetének kultúráját és hagyományait, egyúttal a vallásra nézve is tartalmaz egy külön rendelkezést. A dokumentum 4. cikke ugyanis nem csupán garantálja a vallásszabadságot az andoki ország lakói számára, de kijelenti azt is, hogy „Az állam független a vallástól”.⁹³ Vagyis az alkotmány vonatkozó részének értelmében Bolívia teljes mértékben szekuláris állammá vált, ami azt is jelentette, hogy a katolicizmus formálisan már nem minősült az ország hivatalos vallásának.⁹⁴

A konzervatív katolikus csoportok, illetve általánosságban a keresztény fundamentalista jobboldal képviselői azonban a kezdetektől élesen kritizálták Moralesék ezen lépését. Ennek oka elsősorban abban keresendő, hogy utóbbiak szemében lényegében egyfajta „megaláztatással” ért fel, hogy az őslakos hitvilág, s a különböző indián vallások immár egyenrangúak voltak a katolicizmussal, amelyet a keresztény fundamentalisták a „civilizált bolíviai nemzet” fő attribútumának tekintettek. Ez a felfogás túlnyomórészt szintén a gyarmati

⁹¹ Eaton, Kent. “New Strategies of the Latin American Right: Beyond Parties and Elections.” *The Resilience of the Latin American Right*, szerk. Juan Pablo Luna és Cristóbal Rovira Kaltwasser, Johns Hopkins University Press, 2014, 78. o.

⁹² Casey-Pariseault, Matthew. “Old Religious Tensions Resurge in Bolivia after Ouster of Longtime Indigenous President.” *The Conversation*, 19 Nov. 2019, <https://theconversation.com/old-religious-tensions-resurge-in-bolivia-after-ouster-of-longtime-indigenous-president-127000>. (Utolsó megtekintés: 2021. 11. 08.)

⁹³ United Nations High Commissioner for Refugees. “Refworld | Constitución Política Del Estado.” *Refworld*, 4. cikk, <https://www.refworld.org/docid/4a1e6bc92.html>. (Utolsó megtekintés: 2021. 11. 08.)

⁹⁴ Casey-Pariseault, Matthew. “Old Religious Tensions Resurge in Bolivia after Ouster of Longtime Indigenous President.” *The Conversation*, 19 Nov. 2019, <https://theconversation.com/old-religious-tensions-resurge-in-bolivia-after-ouster-of-longtime-indigenous-president-127000>. (Utolsó megtekintés: 2021. 11. 08.)

időkben gyökeredzik, hiszen része annak a történelmi diskurzusnak, mely szerint a spanyol gyarmatosítók a kereszténység révén magát a civilizációt hozták el Dél-Amerikába, miután az őslakosság katolikus hitre való – sok esetben brutális, erőszakos eszközökkel történő – áttérítése folytán nagyrészt felszámolták a keresztény fundamentalisták által a mai napig jellemzően „sátánistának” tartott indián vallásokat. Joggal mondható el tehát, hogy a bolíviai jobboldal ezen irányzatának tagjai élesen szembehelyezkedtek a plurinacionális projekttel, méghozzá amiatt, mert annak következtében tulajdonképpen ugyanaz játszódtott le számukra a vallás terén, mint általában a kreol népességgel a plurinacionális nemzetfelfogás esetében. Vagyis miként a fehér, európai gyökerű, spanyol ajkú lakosság sem volt már többé a bolíviai nemzet kizárólagos megtestesítője, hanem mindössze egy az országban élő számos nemzet közül, úgy a katolicizmus sem képviselte többé a hispán gyökerekkel rendelkező „civilizált Bolíviát”, ehelyett csupán egy lett az ország területén gyakorolt vallások sorában.

Talán nem kérdés, hogy a bolíviai keresztény fundamentalizmus képviselőinek soraiból a 2019-es puccs után magát ideiglenes elnöknek nyilvánító Jeanine Áñezt kell kiemelnünk, mint prominens szereplőt. A *media luna* régióbeli Beni tartományból származó és a két évvel ezelőtti elnökválasztást megelőzően a bolíviai törvényhozás felsőházának alelnöki pozícióját betöltő Áñez eredetileg kevés országos ismerettséggel rendelkezett. Elnökké válását követően ugyanakkor hamar a figyelem középpontjába kerültek konzervatív katolikus nézetei, valamint az őslakossággal és az indián vallásokkal kapcsolatosan tett korábbi, erősen rasszista megnyilvánulásai. Ez utóbbiakra volt példa egy (később törölt) 2013-as Twitter bejegyzése, amelyben a politikusnő többek között arról írt, hogy egy „sátánista őslakos rituálék” nélküli Bolíviáról álmodik⁹⁵ (vagyis maga Áñez is osztja a keresztény fundamentalisták azon álláspontját, miszerint az indián vallások sátánisták). Az átmeneti elnök hatalmát illető aggodalmak e téren csak tovább fokozódtak azt követően, hogy az államfői tisztség átvétele után Áñez egy bibliával a kezében kijelentette: „Istennek hála, a biblia visszatért a bolíviai kormányba”.⁹⁶ E kinyilatkoztatás messzemenőig szembement a plurinacionális alkotmány szekuláris államra vonatkozó rendelkezésével, s úgy tűnt, hogy egy – a Morales-korszak előtti status quót visszaállítani szándékozó – potenciális visszarendeződés kezdetét jelzi előre.

⁹⁵ Democracia Abierta. “The Bible Makes a Comeback in Bolivia with Jeanine Áñez.” *OpenDemocracy*, 20 Nov. 2019, <https://www.opendemocracy.net/en/democraciaabierta/quien-es-jeanine-anez-y-por-que-desprecia-los-pueblos-indigenas-de-bolivia-en/>. (Utolsó megtekintés: 2021. 11. 08.)

⁹⁶ Uo.

7. A bolíviai jobboldal prominensei és a Wiphala

Mostanra tehát az előző két fejezetben megtörtént a bolíviai őslakosság és az andoki ország kreol elitje közti diszkurzív küzdelem történelmi gyökereinek, a Morales-korszak plurinacionális projektjének, illetve annak szimbolikájának bemutatása, valamint a bolíviai jobboldal három fő csoportjának ismertetése. Mindezek fényében az aktuális – egyben utolsó – fejezetben sor kerülhet arra az elemzésre, amelyben a jobboldalnak a dolgozat előző szakaszában kiemelt három központi szereplőjének (Carlos Mesa, Luis Fernando Camacho és Jeanine Áñez) a moralesi szimbólumokkal kapcsolatos konkrét megnyilatkozásait veszem górcső alá. Egész pontosan utóbbiak közül is a Wiphala az, melyhez tulajdonképpen valamennyi, az alábbiakban körüljárt megnyilvánulás kötődik. Ugyanakkor abból kifolyólag, hogy – miként az az **5. fejezetben** többször is leszögezésre került – a Wiphala lényegében a plurinacionális nemzetfelfogás legszemléletesebb jelképe, így az ahhoz való viszony egyúttal azt is tükrözi, hogy Áñezék milyen módon is gondolkodtak a Morales-korszak ezen „hagyatékáról”.

Az elemzés folyamán három különböző forrásból származó megnyilatkozásokat, gesztusokat veszek sorra, méghozzá egy konkrét, jól körülhatárolható időintervallumon belül. E három forrást az említett politikusok vonatkozó Twitter-bejegyzései, egy BBC-n megjelent cikk, illetve interjú, valamint Gabriel Zamorano Villareal egy 2020-as tanulmánya jelentik. A Twitter-bejegyzések esetében fontosnak tartom megjegyezni, hogy azért is döntöttem a kérdéses szereplők ezen közösségi platformon fellelhető megnyilvánulásai mellett, mert a Twitter – természetéből adódóan – az a felület, ahol a politikusok jellemzően nagy számban tesznek közzé rövid, ám lényegre törő üzeneteket, véleményeket. Ennek alapján úgy ítélt meg, hogy az ilyen típusú bejegyzések a jelen elemzés számára is viszonyítási alapként szolgálhatnak. Ami pedig Áñezék itt vizsgált megnyilvánulásainak időbeli vonatkozásait illeti, az elemzés során előkerülő példák mind a politikusnő átmeneti elnökké válása (2019. november 12.) és a 2020. január 1. között eltelt időszakból származnak. A kérdéses időintervallum kijelölése mögött több megfontolás is állt. Meglátásom szerint az Evo Morales ellen elkövetett puccs utáni kb. másfél hónap volt az a periódus, ahol Mesa, Camacho és Áñez a plurinacionális nemzetfelfogással (pontosabban a Wiphalával) kapcsolatban a leginkább beszédes gesztusokat tették. Emellett 2020 elejétől már rövidesen a koronavírus és az azzal összefüggő diskurzusok dominálták a bolíviai közbeszédet, majd az év második felében az új, 2020 októberében megtartott választások, e témák pedig kívül esnek a jelen dolgozat vizsgálódásainak fókuszán.

Az elemzés során, illetve annak végére öt fontosabb megállapításomat szeretném igazolni Áñezéknek a Wiphala – valamint a plurinacionális projekt – kapcsán az alábbiakban görcső alá vett megnyilvánulásait illetően. Ezek a következők: 1) Mesa, Camacho és Áñez megnyilatkozásai között konvergencia figyelhető meg, vagyis beazonosíthatunk bizonyos hasonlóságokat és átfedéseket a három jobboldali politikus kommunikációjában; 2) ugyan nyíltan nem támadják a plurinacionális felfogást, a gyakorlatban viszont próbálnak visszatérni a multikulturalista megközelítéshez; 3) Camacho és Áñez esetében megfigyelhető olyan stratégiák alkalmazása, amelyek alapvetően a *media luna* tartományokban a MAS befolyásával szemben vívott küzdelemhez kötődnek; 4) előbbi szempont következményeként a Wiphala elutasítása helyett annak neutralizálására/kooptálására kerül a hangsúly; 5) az itt felsorolt állítások összességében abba az irányba mutatnak, hogy az ideiglenes kormányzás adta lehetőségeket a jobboldal arra kívánta felhasználni, hogy kísérletet tegyen a bolíviai kreol elitnek az elmúlt csaknem másfél évtized alatt elveszített pozícióinak – legalább részleges – visszanyerésére.

7.1. A „harciasabbá” vált Mesa

Carlos Mesa és általánosságban a neoliberais, technokrata jobbközép kapcsán az előző fejezetben már elhangzott, hogy Mesa rendszerint kerülte az identitással összefüggő kérdéseket, helyettük sokkal inkább a MAS által okozott demokratikus károkat, a korrupció problémáját vagy különböző szakpolitikai kihívásokat tematizált. Ugyanakkor, ha megvizsgáljuk Mesa 2019. november 12. és 2020. január 1. közötti Twitter-bejegyzéseit, akkor elmondhatjuk, hogy habár továbbra is többségben vannak az olyan megnyilvánulások, amelyek a demokrácia helyreállításának szükségességéről, a bolíviai társadalom egységének fontosságáról vagy akár a Moralesék által elkövetett feltételezett választási csalásról szólnak, mégis azonosíthatunk bizonyos mértékű elmozdulást. Szembetűnő ugyanis néhány, a MAS-nak az őslakossággal kapcsolatos politikáját érintő megjegyzése, gondolata.

Ez utóbbiak elsősorban a Twitteren is megosztott, ám eredetileg Mesa saját blogján megjelent rövid írásokban lelhetőek fel. A jobbközép politikus ezen blogbejegyzései rendszerint az átmeneti kormányzat előtt álló fontosabb célokról és a MAS utáni Bolíviát érintő fő kihívásokról szólnak. Megfigyelhető azonban egy visszatérő elem a Mesa blogján közzétett írásokban, méghozzá a Moralesék által a politikus szerint hátrahagyott „etnikai szakadék” (*brecha etnica*). Érdemes e ponton vetni egy pillantást például a 2019. december 8-án napvilágot látott, Az első kihívás (*El Primer Desafío*) című írásra, amelynek már a felütése is figyelmet érdemel: „Tizennégy hosszú év után végre egy kirekesztő és fojtogató vízió súlya

nélkül tudunk gondolkodni”.⁹⁷ Mesa itt tulajdonképpen a MAS kormányzásának egészét egy „kirekesztő és fojtogató vízióként” jellemzi, nem disztinkválja annak egyes aspektusait. A szöveg következő négy bekezdése is jórészt hasonló gondolatokat tartalmaz, a leghangsúlyosabb szerepet pedig egyértelműen a demokrácia, illetve annak megújítása kapja. A legérdekesebb rész azonban a blogbejegyzés közepe táján található, ahol Mesa az előttük álló kihívások legfontosabbikaként az etnikai szakadék áthidalását jelölte meg. Ezt követően a hetedik bekezdést azzal indítja, hogy *„Van valami a különbözőség diskurzusában, amit szükséges újraformálni”*.⁹⁸ A jobbközép politikus ennek kapcsán fejti ki azon véleményét, miszerint egy politikai elképzelésnek nem a népesség eltérő bőrszínű tagjainak százalékos arányát kell alapul vennie, hanem *„egy olyan [társadalmi] egésznek a kialakítását, amely a nemzeti projekt szerves részeként inkorporálja az őslakosokat”*; továbbá egy ilyen elképzelésnek tartózkodnia kell a mesterségesen életre hívott szimbolikától, a [társadalmi] cselekvés alapja pedig az *„eltérő perspektívák által biztosított gazdagító sokféleség”* kell, hogy legyen.⁹⁹

Az itt kiemelt – helyenként igencsak emelkedett megfogalmazású – részletek alapján elsőre úgy tűnhet, hogy Mesa nem kifejezetten helyezkedik szembe a plurinacionalizmus eszményképével, sokkal inkább annak anomáliáira igyekszik felhívni a figyelmet, illetve megoldást találni azok kiküszöbölésére. Ugyanakkor, ha képesek vagyunk olvasni a sorok között, akkor ez az első benyomás több szempontból is hamisnak bizonyulhat. Írásában ugyanis Mesa (többé-kevésbé) implicit módon alakít ki összefüggést az etnikai szakadék és a plurinacionális projekt között, hiszen meglátása szerint előbbi egyértelműen Morales és a MAS idézte elő, még hozzá az utóbbi révén. Mesa szemében Moraleséknek a plurinacionalizmussal kapcsolatos – sok tekintetben elhibázott – agendája csak a nemzet korábbinál is mélyebb, etnikai alapú megosztottságához vezetett, s egyúttal a demokrácia szöveteinek roncsolódásához (beszédes, hogy az egykori elnök többnyire az ország népcsoportjainak etnikai vonásait emeli ki, jellemzően kerülve esetükben a nemzet fogalmát). Emellett a mesterségesnek kikiáltott moralesi szimbolika is afelé mutat, hogy a MAS plurinacionális projektjében Mesa egy olyan – politikailag öncélú – koncepciót vél felfedezni, amely elvben egységet hirdet a sokféleségben (pl. a Wiphala révén), a gyakorlatban azonban szembeállítja egymással a nemzet különböző csoportjait. Erre próbál választ adni Mesa azon elképzelése, miszerint egy de facto új nemzetképnek az egységen kell alapulnia, s ezen

⁹⁷ Mesa Gisbert, Carlos Diego De. “El Primer Desafío.” *Carlosdmesa*, 8 Dec. 2019, <https://carlosdmesa.com/2019/12/08/el-primer-desafio/>. (Utolsó megtekintés: 2021. 11. 08.)

⁹⁸ Uo.

⁹⁹ Uo.

egységnek magában kell foglalnia (vagy, ahogy a fentebbi idézetben szó szerint szerepel: inkorporálnia) az őslakosságot. Vagyis Mesanál az őslakosság nem autonóm szereplőként jelenik meg, s amennyiben ehhez hozzávesszük azt is, hogy a jobbközép politikus a közös társadalmi cselekvés zálogának az „eltérő perspektívák által biztosított gazdagító sokféleséget” tartja, úgy világossá válik számunkra, hogy a Mesa által pártolt nemzetfelfogás valójában a neoliberális korszak multikulturalista diskurzusának egy „naprakészebb”, némileg megújított változatát állítja a MAS plurinacionalizmusának helyére.

7.2. A „toleráns” Camacho

Ha az előbbi alfejezetben leírtak esetében elmondható volt, hogy Carlos Mesanak a moralesi szimbolikával és a plurinacionális nemzetkonceptióval kapcsolatos megnyilatkozásai elmozdulást jelentettek a róla korábban leírtakhoz képest, akkor ez még inkább elmondható Camacho vonatkozásában. A Santa Cruz-i politikus Twitter oldalán ugyanis nagy meglepetésemre gyakorlatilag nem találtam az általam vizsgált periódusban olyan véleményt vagy megnyilatkozást – akár a moralesi szimbolika, akár a plurinacionális projekt kapcsán –, amely ténylegesen tükrözte volna mindazt, ami a bolíviai szeparatista, rasszista szélsőjobboldal kapcsán a **6. fejezetben** elhangzott. Camacho többnyire „civil” politikai tevékenységéről posztolt a közösségi média platformon, egy olyan közéleti szereplő benyomását keltve, aki igyekszik a társadalom valamennyi csoportjával együttműködni, illetve szövetségeket kialakítani azok között, ezáltal előmozdítva a MAS kormányzását követő „demokratikus átmenetet”, valamint a nemzeti egységet. Ez utóbbi Camachonál is legalább akkora hangsúlyt kap, mint Mesanál, hiszen a szélsőjobboldali politikus csaknem valamennyi bejegyzésében megtalálható az egység (*unidad*) kifejezés.

Akad azonban egy bejegyzés, egész pontosan egy videó, amely mégiscsak figyelmet érdemel az elemzés szempontjából, ám ebben az esetben sem amiatt, mert a szeparatista, rasszista szélsőjobboldal már ismert jellemzői köszönnének vissza benne. Bizonyos értelemben éppen ellenkezőleg. A Camacho által november 12-én posztolt videó előzményét ugyanis az jelentette, hogy nem sokkal korábban olyan videók kerültek fel az internetre, amelyeken az Áñez ideiglenes elnökké válását ünneplő rendőrök közül többen kivágták az egyenruhájukon szereplő Wiphalát a hagyományos bolíviai köztársasági trikolór mellől, míg máshol olyan videók terjedtek, amelyeken az volt látható, hogy az új átmeneti vezetés támogatói elégették az andoki őslakosságot, illetve magát a plurinacionális államot jelképező

lobogót.¹⁰⁰ Minderre válaszul rövidesen a MAS támogatói is utcára vonultak, a felek között pedig több esetben összecsapásokra is sor került. Camacho ezen eseményekre reagálva tette közzé a szóban forgó videót, ahol a Santa Cruz-i politikus jobb kezében a piros-sárga-zöld lobogót tartja, míg bal kezében a Wiphalát.¹⁰¹ A rövid felvételen Camacho elsőként elítéli az aznapi atrocitásokat (köztük a Wiphala elégetését), majd ezt követően arra kéri az embereket, hogy tartsák tiszteletben egymás jelképeit. Ezzel kapcsolatban érdemes két konkrét részletet is kiemelni a videóból. A CCPSC elnöke egyfelől azzal az üzenettel fordul a bolíviaiakhoz, mely szerint „*Meg kell értenünk, hogy ez a zászló [vagyis a Wiphala] az őslakosokat reprezentálja, míg ez [a köztársasági trikolor] valamennyi bolíviait.*”, másfelől pedig kijelenti, hogy „*Egy új nemzetet építünk, egy új hazát, és hiszek abban, hogy a tisztelet alapvető fontosságú minden bolíviai számára, bármilyen szimbólumok is reprezentáljanak bennünket.*”¹⁰²

A *media luna* tartományokbeli szeperatista, rasszista szélsőjobboddallal kapcsolatos eddigi ismereteink fényében valószínűleg több mint megdöbbentő Camacho ezen megnyilvánulása. Nyomát sem találjuk ugyanis az andoki őslakossággal szembeni gyűlöletnek, ahogyan a *camba* identitáshoz kötődő diskurzusok is teljesen hiányoznak. Az ördög azonban ezúttal is a részletekben rejlik, amire remekül rámutat Gabriela Zamorano Villareal 2020-ban megjelent tanulmánya, melyben ő maga is górcső alá veszi Camacho vonatkozó videóját. A szerző szerint a szélsőjobboddali politikus által elmondottak lényegében azt eredményezik, hogy a „*Wiphala megszűnik a plurinacionális állam szimbólumának lenni*”, amivel párhuzamosan elveszíti a köztársasági trikolorral addig meglévő egyenlő státuszát.¹⁰³ Villareal hozzáteszi, hogy mindez egyértelműen „*gyengíti a plurinacionális projektet és a multikulturalista diskurzus visszatérésére utal.*”¹⁰⁴ Mindebből úgy vélem kivehető, hogy Camacho célja e megnyilvánulással kétségkívül arra irányult, hogy neutralizálja, illetve másodlagos szerepbe helyezze a Wiphalát, azzal együtt pedig magát az andoki őslakosságot is. Ezzel párhuzamosan a Santa Cruz-i politikus a létrehozni szándékozott „új nemzet” egységének szimbólumává is kívánta tenni a hagyományos piros-sárga-zöld lobogót, ami igencsak ironikusnak nevezhető,

¹⁰⁰ Kurmanaev, Anatoly, and Clifford Krauss. "Ethnic Rifts in Bolivia Burst Into View With Fall of Evo Morales." *The New York Times*, 17 Nov. 2019, www.nytimes.com/2019/11/15/world/americas/morales-bolivia-Indigenous-racism.html?action=click&module=RelatedLinks&pgtype=Article. (Utolsó megtekintés: 2021. 11. 08.)

¹⁰¹ "Luis Fernando Camacho Pide Respetar La Wiphala." *YouTube*, feltölt. El Alto Digital, 12 Nov. 2019, www.youtube.com/watch?v=jTh3aeOuLJs. (Utolsó megtekintés: 2021. 11. 08.)

¹⁰² Uo.

¹⁰³ Zamorano Villareal, Gabriela. "Indigeneity, Race, and the Media from the Perspective of the 2019 Political Crisis In Bolivia." *Journal of Latin American Cultural Studies* 29.1 (2020): 156. o.

¹⁰⁴ Uo.

lévén, hogy a CCPSC elnöke egészen a 2019-es eseményekig hosszú éveken át következetesen egy széparatista agenda képviselője volt.

De mivel is magyarázható Camacho kommunikációjának a vizsgált időperiódusban történő ilyen irányú elmozdulása? Meglátásom szerint e kérdésre az aktuális fejezet elején előrebocsátott megállapításaim – közülük is a harmadik és a negyedik – adják meg a választ. Fentebb ugyanis akképpen fogalmaztam, hogy Camachoék az általam górcső alá vett időszakban érezhetően kísérletet tettek a *media luna* régióban a MAS befolyásával szemben már „kipróbált” stratégiák implementálására. Másképpen szólva: a széparatista, rasszista szélsőjobboldal képviselői Morales bukását követően lehetőséget láttak a *media luna* tartományokból történő „kitörésre”, amire más eszközökkel ugyan, de hasonló taktikával kísérletet is tettek. Ennek fényében látható, hogy miként a *camba*-ellenmozgalom tagjai „kifehértették” és átértelmezték magát a *camba* fogalmat, illetve kooptálták a guaraní indián harcos alakját, ezáltal hozva létre egy új, osztályokon és rasszokon átívelő regionális identitást, úgy a CCPSC elnökének Twitteren megosztott videója is egy próbálkozás volt a Wiphala és az andoki őslakosság kooptálására, valamint a köztársasági trikolór és az „új haza” diskurzusának középpontba helyezésére, részben így kísérelve meg elvetni egy új bolíviai nemzeti identitás csíráit. Az itt bemutatott összefüggés egyúttal magyarázza azon állításomat is, miszerint a Wiphala nyílt elutasítása helyet inkább annak inkorporálása volt jellemző az általam vizsgált időintervallumban.

7.3. *Áñez és a „harmadik zászló”*

Camachohoz hasonlóan Áñezről is elmondható, hogy 2019. november 12. és 2020. január 1. közötti Twitter aktivitása jóval mérsékeltebbnek, illetve „szofisztikáltabbnak” bizonyult annál, mint amit akár az általa képviselt keresztény fundamentalista vonal, akár az ideiglenes elnökké válását követő első gesztusai alapján elképzelhetőnek véltem. Az általam figyelemmel követett időszakban Áñez Twitteren folytatott kommunikációja tulajdonképpen végig ideiglenes elnökként ellátott kötelességeire és intézkedéseire korlátozódott, a moralesi szimbólumokhoz vagy általánosságban az (andoki) őslakossághoz kötődő megnyilvánulása nem volt felfedezhető a közösségi média platformon ez idő alatt.

Miután a Twitteren közzétett bejegyzések nem lehetnek segítségünkre abban, hogy Jeanine Áñeznek a Wiphalához, valamint a plurinacionális nemzetfelfogáshoz fűződő viszonyát elemezzük, így érdemes egy, a BBC Mundo felületén 2019. november 14-én megjelent cikket, illetve egy november 15-én ugyanezen sajtóorgánium által megjelentetett interjút szemügyre vennünk. Előbbi lényegében négy olyan dolgot vesz sorra, amelyek a cikk

szerzője szerint arra utalnak, hogy az új, átmeneti kormányzat szeretné minél markánsabban elkülöníteni magát a Morales-korszaktól.¹⁰⁵ A cikkben felsoroltak közül jelen elemzés szempontjából egy – a Wiphala és a bolíviai köztársasági trikolor mellett váratlanul felbukkanó – harmadik lobogó, a patujú virág zászlaja bizonyul relevánsnak (lásd **5. kép**). Maga a patujú virág zászlaja alapvetően a kelet-bolíviai síkságok őslakos népeinek közös szimbóluma, s habár a 2009-es plurinacionális alkotmány 6. cikkének 2. bekezdése a Wiphala mellett többek között a patujút is az ország hivatalos jelképei közé sorolja¹⁰⁶, utóbbi mégsem kapott a Wiphalához hasonló szerepet a MAS kormányzásának ideje alatt, amiben valószínűleg közrejátszott Moralesék részéről a tudat, hogy maga a növény a jobboldal támaszának számító *media luna* régióhoz kötődik. Jól tudta ezt maga Áñez is, hiszen elnökké válása után hamar meg is jelent a patujút ábrázoló zászló az elnöki palotában, közvetlenül a Wiphala és a köztársasági trikolor mellett. Ezt egy olyan szimbolikus lépésként értékelhetjük, amely azt a benyomást kelti, mintha maga Áñez is Camacho „példáját követné” e téren. A zászlók „halmozása” ugyanis lényegében itt is azt eredményezi, hogy a Wiphala szerepe egyfelől csökken, másfelől pedig a szimbolikus tartalma is „felhígul”, hiszen azáltal, hogy egy harmadik, a keleti indián népcsoportokat képviselő zászló is odakerül mellé, úgy attól kezdve a Wiphala nem a plurinacionális állam jelképe lesz, hanem csupán az andoki őslakosságot fogja reprezentálni.

Mindezt gyakorlatilag Áñez expliciten meg is erősíti, méghozzá abban a BBC Mundo interjúban, ahol a riporter többek között arról kérdezi a politikusnőt, hogy tiszteli-e a Wiphalát „mint az őslakos Bolívia szimbólumát”.¹⁰⁷ Bár Áñez nem felel konkrét igennel vagy nemmel, válasza bizonyos értelemben mégis meglehetősen őszinte: „Az [tehát a Wiphala] nyilvánvalóan az országom nyugati felét reprezentálja. A helyzet az, hogy Bolívia rendkívül diverz. Nekünk is megvan a saját zászlónk [azaz a patujú] és ez az első alkalom, hogy az itt van a palotában. Nekem is diszkriminálva kellene éreznem magam, hiszen a tartományom nem rendelkezik reprezentációval az elnöki palotában. De tisztellem a különböző tartományok kultúráját. A Wiphala pedig egy bevett szimbólum az alkotmányunkban.” Véleményem szerint joggal jelenthetjük ki, hogy az idézett válasz mindennél jobban rávilágít a tényre, hogy a

¹⁰⁵ Miranda, Boris. “Renuncia de Evo Morales: 4 símbolos con los que la presidenta en funciones de Bolivia quiere diferenciarse del gobierno de Morales.” *BBC News Mundo*, 14 Nov. 2019, www.bbc.com/mundo/noticias-america-latina-50425098. (Utolsó megtekintés: 2021. 11. 07.)

¹⁰⁶ United Nations High Commissioner for Refugees. “Refworld | Constitución Política Del Estado.” *Refworld*, 6. cikk 2. bekezdés, <https://www.refworld.org/docid/4a1e6bc92.html>. (Utolsó megtekintés: 2021. 11. 08.)

¹⁰⁷ “Jeanine Áñez, presidenta interina de Bolivia: ‘Evo quería imponerse por la fuerza’ | BBC Mundo.” *YouTube*, uploaded by BBC News Mundo, 15 Nov. 2019, www.youtube.com/watch?v=a10x5b8nOcc. (Utolsó megtekintés: 2021. 11. 08.)

Wiphala partikuláris jelképként való kezelésével és az ország más tartományainak szimbólumaival azonos szintre helyezésével Áñez lényegében szembemegy mindazzal, amit a plurinacionális projekt jelent. Emellett azáltal, hogy az ország többnemzetiségű karaktere helyett az etnikai-kulturális diverzifikáltságot hangsúlyozza ki, egyértelműen a multikulturalista nemzetfelfogáshoz nyúl vissza, hasonlóan Mesához és Camachohoz.

5. kép: a Wiphala, a bolíviai köztársasági trikolór és a patujú zászló egymás mellett. (Kép forrása: <https://www.bbc.com/mundo/noticias-america-latina-50425098>)

8. Az elemzés összegzése és a konklúziók

A mostani, záró fejezetben érdemes némileg összegeznünk az elemzésben elhangzottakat, elsősorban azon – a **7. fejezet** első szakaszában tett – megállapításaim mentén, amelyeket éppen a fentebbi vizsgálódásaim révén kívántam verifikálni. Mindemellett kitérek arra is, hogy a dolgozat összességében mennyiben tudta alátámasztani a bevezetésben megfogalmazott hipotézise(i)met.

Ami az elemzés kapcsán az egyes jobboldali politikusok kommunikációja közti konvergenciát illeti, véleményem szerint láthattuk, hogy a kérdéses tendencia több téren is beazonosítható. Ilyen egyfelől Mesának a Morales-korszakkal és a plurinacionális projekttel szemben érzékelhető (a korábbiakhoz viszonyítva) kritikusabb és markánsabb attitűdje a vizsgált időszakban, illetve Camacho és Áñez retorikájának ugyanezen idő alatt megfigyelhető – de kifejezetten taktikai okokból történő – „mérséklődése”, ami összességében azt eredményezte, hogy a három politikus kommunikációja közeledett egymáshoz e kérdésben. Másfelől mindhárman nagy hangsúlyt fektettek a „Morales által megosztott” nemzet egyesítésének fontosságára, továbbá valamennyien szembehelyezkedtek a MAS plurinacionalizmusával, s ez utóbbi helyett egyaránt a 2006 előtti neoliberális korszak multikulturalizmusához nyúltak vissza.

A multikulturalizmus-plurianacionalizmus ellentét révén egyúttal rá is kanyarodunk a második fontosabb állításomra, melynek értelmében ugyan Mesa, Camacho és Áñez is elleneztek a plurinacionális berendezkedést, azonban tényleges, nyílt támadást nem intéztek ellene. Ebben minden bizonnyal kulcsszerepet játszott, hogy Morales bukását követően a 2009-es plurinacionális alkotmány természetesen továbbra is érvényben volt, annak módosítása – vagy akár lecserélése – pedig mind jogi, mind társadalmi értelemben kivitelezhetetlen lett volna a jobboldal számára. Ennek tükrében a plurinacionális projekttel szembeni – az elemzés során is látott – diszkurzív küzdelem volt az „egyetlen járható út” a jobboldali csoportok számára.

A harmadik lényegi megállapítást, mely a *media luna* tartományokhoz köthető politikusoknak (Camacho és Áñez) a vizsgált intervallumban megfigyelhető „stratégiai megoldásaira” vonatkozott, a második alfejezetben már viszonylag részletesen tárgyaltuk. Ennek kapcsán fontos lehet még annak kiemelése, hogy a jobboldal által a keleti tartományokban követett politikai megoldások láthatóan Áñez esetében is hangsúlyosabban jelentek meg az elemzés által tárgyalt időszakban, amikor a Wiphaláról vagy a plurinacionális elképzelésekről volt szó. Mindezzel szorosan összefügg a negyedik állításom, miszerint a jobboldal egyes csoportjainak képviselői esetében nem a Wiphala teljes elutasítása, hanem sokkal inkább annak neutralizálása/kooptálása dominált. Végül, az elemzésben leírtak fényében úgy gondolom megalapozott az a kijelentés, amelynek értelmében Mesának, Camachonak és Áñeznek a Wiphalával – s egyúttal a plurinacionális projekttel – kapcsolatban 2019. november 12. és 2020. január 1. között tett megnyilvánulásaik, valamint a multikulturalizmus diskurzusának „felélesztésével” kapcsolatos kísérleteik egytől-egyig arra irányultak, hogy az akkori körülmények biztosította lehetőségek között lépéseket tegyenek a bolíviai kreol elit közelmúltban elveszített pozícióinak visszaszerzésére.

Összegezve tehát a **7. fejezetben**, valamint a dolgozat egészében foglaltakat, meggyőződésem, hogy a jelen TDK-munkám során igazolást nyert a bevezetésben megfogalmazott hipotézisem. Láthattuk ugyanis, hogy a 2009-es plurinacionális alkotmány, az őslakosság minden korábbinál ambiciózusabb emancipációja és a tudatosan felépített, illetve alkalmazott szimbolika révén a Morales-korszak egy olyan új politikai-társadalmi helyzetet teremtett Bolíviában, amely tulajdonképpen lehetetlenné tette egy, a 2006 előtti status quo-hoz történő azonnali, gyors visszatérés lehetőségét.¹⁰⁸ Mindez egyrészt a gyarmati

¹⁰⁸ Walters, Jonah. “Bolivia’s Path to Camacho (Interview).” *NACLA*, 13 Nov. 2019, <https://nacla.org/news/2019/11/13/bolivia-path-camacho-interview-morales>. (Utolsó megtekintés: 2021. 11. 08.)

múltból megörökölt igazságtalanságok ellen küzdő őslakos csoportok, illetve a MAS kormányzása alatt jelentős pozícióvesztéseket elszenvedő, európai gyökerű elitek közti konfliktus súlypontját a diszkurzív térbe toltta át. Másrészt ez utóbbi folyamat eredményeként az egyes indián népcsoportok nyílt elnyomása helyett/mellett a bolíviai jobboldal csoportjai is egyre feltűnőbben léptek a szimbolikus politizálás területére, ahol – a **7. fejezetben** látottaknak megfelelően – a plurinacionális nemzetfelfogás központi jelképéül szolgáló Wiphala egyértelmű elutasítását is annak kooptálása/semlegesítése váltotta fel.

Lényeges azonban újfent kihangsúlyozni, hogy a jelen TDK-dolgozat megállapításai főként a 2019. november 12. és 2020. január 1. közötti időszakra vonatkoznak. Így annak vizsgálata, hogy a fentebbiekben tárgyalt (diszkurzív) küzdelem milyen irányt is vett a 2020 elején meginduló koronavírus-járvány alatt, majd a 2020. október 18-án tartott választásokat megelőző időszakban, továbbá milyen formát ölthet azután, hogy az említett választáson – immár Morales egykori pénzügyminisztere, Luis Arce vezetésével – a MAS sikeresen visszatért a hatalomba¹⁰⁹, már további kutatásokat igényel.

¹⁰⁹ BBC News. "Bolivia Election: Evo Morales' Ally Luis Arce Set for Win." *BBC News*, 19 Oct. 2020, www.bbc.com/news/world-latin-america-54591963. (Utolsó megtekintés: 2021. 11. 06.)

Bibliográfia

Felhasznált szakirodalmak:

- Albrow, Robert. "The indigenous in the plural in Bolivian oppositional politics." *Bulletin of Latin American Research* 24.4 (2005): 433-453. o.
- Bowen, James D. "The Right and Nonparty Forms of Representation and Participation: Bolivia and Ecuador Compared." *The Resilience of the Latin American Right*, szerk. Juan Pablo Luna és Rovira Cristóbal Kaltwasser, Johns Hopkins University Press, 2014, 94-116. o.
- Cannon, Barry. *The Right in Latin America: Elite Power, Hegemony and the Struggle for the State*. Routledge, 2016.
- Domingo, Lilón. "A latin-amerikai politikai változások belső és nemzetközi kontextusa." *Külügyi Szemle* 7.3 (2008): 91-107. o.
- Eaton, Kent. "New Strategies of the Latin American Right: Beyond Parties and Elections." *The Resilience of the Latin American Right*, szerk. Juan Pablo Luna és Cristóbal Rovira Kaltwasser, Johns Hopkins University Press, 2014, 75-93. o.
- Fabricant, Nicole. "Performative politics: The Camba countermovement in eastern Bolivia." *American Ethnologist* 36.4 (2009): 768-783. o.
- Fabricant, Nicole. *Mobilizing Bolivia's Displaced: Indigenous Politics & the Struggle Over Land*. University of North Carolina Press, 2012.
- Farthing, Linda. "In Bolivia, the Right Returns with a Vengeance: The right-wing power grab in Bolivia has unleashed an authoritarian crackdown, racist violence, and a swift rollback of Evo Morales's policies. What is the path forward for reclaiming democracy?." *NACLA Report on the Americas* 52.1 (2020): 5-12. o.
- Gagy, Ágnes. "Informális gazdaság, népi önszerveződés és „posztneoliberális” baloldali rezsimok Latin-Amerikában (Verónica Gago: Neoliberalism from Below)." *Fordulat (2008-tól Új Folyam)* 24 (2018): 242-256. o.
- Goldstein, Daniel M. "A létező neoliberalizmus" dekolonizációja." *Fordulat (2008-tól Új Folyam)* 18 (2012): 54-61. o.
- Goodale, Mark. "Reclaiming modernity: Indigenous cosmopolitanism and the coming of the second revolution in Bolivia." *American Ethnologist* 33.4 (2006): 634-649. o.
- Jancsó, Katalin: "Indiánkérdés a független Latin-Amerikában." *Latin-Amerika: A függetlenség útjai*, szerk. Anderle Ádám, második, bővített kiadás, magán kiadás, 2012, 31-42. o.
- Klein, Herbert S. *A Concise History of Bolivia (Cambridge Concise Histories)*. Második kiadás, Cambridge University Press, 2011.
- Linera, Álvaro García. *Plebeian Power: Collective Action and Indigenous, Working-Class and Popular Identities in Bolivia (Historical Materialism)*. Vol. 55, Brill, 2014.
- Luna, Juan Pablo, and Rovira Cristóbal Kaltwasser. "Introduction: The Right in Contemporary Latin America: A Framework for Analysis." *The Resilience of the Latin American Right*, szerk. Juan Pablo Luna és Rovira Cristóbal Kaltwasser, Johns Hopkins University Press, 2014, 1-22. o.

- McLeod, John. *Beginning Postcolonialism (Beginnings)*. Második kiadás, Manchester University Press, 2010.
- Mendélez, Carlos. "Is There a Right Track in Post- Party System Collapse Scenarios? Comparing the Andean Countries." *The Resilience of the Latin American Right*, szerk. Juan Pablo Luna és Cristóbal Rovira Kaltwasser, Johns Hopkins University Press, 2014, 167-193. o.
- Seth, Sanjay. "Postcolonial Theory and the Critique of International Relations." *Postcolonial Theory and International Relations: A Critical Introduction (Interventions)*, szerk. Sanjay Seth, Routledge, 2013, 15-31. o.
- Sylvester, Christine. "Post-Colonialism." *The Globalization of World Politics: An Introduction to International Relations*, szerk. Baylis et al., hatodik kiadás, Oxford University Press, 2014, 184-197. o.
- Szenté-Varga, Mónika. "Társadalmi és politikai tendenciák Bolíviában a 21. században." *Nemzet és Biztonság: Biztonságpolitikai Szemle 2* (2016): 3-16. o.
- Tockman, Jason, and John Cameron. "Indigenous autonomy and the contradictions of plurinationalism in Bolivia." *Latin American Politics and Society* 56.3 (2014): 46-69. o.
- Verdugo, Sergio. "The fall of the Constitution's political insurance: How the Morales regime eliminated the insurance of the 2009 Bolivian Constitution." *International Journal of Constitutional Law* 17.4 (2019): 1098-1124. o.
- Zamorano Villarreal, Gabriela. "Indigeneity, Race, and the Media from the Perspective of the 2019 Political Crisis In Bolivia." *Journal of Latin American Cultural Studies* 29.1 (2020): 151-174. o.

Internetes források (adatok, híradások, interjúk, elemzések):

- BBC News. "Bolivia Election: Anger Mounts over Result Confusion." *BBC News*, 22 Oct. 2019, www.bbc.com/news/world-latin-america-50134451. (Utolsó megtekintés: 2021. 11. 07.)
- BBC News. "Bolivia Election: Evo Morales' Ally Luis Arce Set for Win." *BBC News*, 19 Oct. 2020, www.bbc.com/news/world-latin-america-54591963. (Utolsó megtekintés: 2021. 11. 06.)
- Blumenthal, Max, and Ben Norton. "Bolivia Coup Led by Christian Fascist Paramilitary Leader and Millionaire – with Foreign Support." *The Grayzone*, 11 Nov. 2019, [Bolivia coup led by Christian fascist paramilitary leader and millionaire – with foreign support - The Grayzone](https://thegrayzone.com/bolivia-coup-led-by-christian-fascist-paramilitary-leader-and-millionaire-with-foreign-support/). (Utolsó megtekintés: 2021. 11. 08.)
- "Bolivia Population (2021) - Worldometer." *Worldometer*, www.worldometers.info/world-population/bolivia-population. (Utolsó megtekintés: 2021. 11. 07.)
- Casey-Pariseault, Matthew. "Old Religious Tensions Resurge in Bolivia after Ouster of Longtime Indigenous President." *The Conversation*, 19 Nov. 2019, <https://theconversation.com/old-religious-tensions-resurge-in-bolivia-after-ouster-of-longtime-indigenous-president-127000>. (Utolsó megtekintés: 2021. 11. 08.)

- Central Intelligence Agency. “Bolivia - The World Factbook.” *The World Factbook*, <https://www.cia.gov/the-world-factbook/countries/bolivia/>. (Utolsó megtekintés: 2021. 11. 07.)
- Collyns, Dan. “Bolivia: Catastrophic Wildfires Devastate Forest in Echo of Brazil’s Amazon Crisis.” *The Guardian*, 29 Aug. 2019, www.theguardian.com/world/2019/aug/26/bolivia-wildfires-brazil-amazon. (Utolsó megtekintés: 2021. 11. 08.)
- Collyns, Dan. “Bolivian Police ‘mutiny’ in Opposition to Evo Morales.” *The Guardian*, 9 Nov. 2019, www.theguardian.com/world/2019/nov/09/bolivian-police-mutiny-in-opposition-to-evo-morales. (Utolsó megtekintés: 2021. 11. 08.)
- Collyns, Dan. “Evo Morales Agrees to New Elections after Irregularities Found.” *The Guardian*, 10 Nov. 2019, www.theguardian.com/world/2019/nov/10/evo-morales-concedes-to-new-elections-after-serious-irregularities-found. (Utolsó megtekintés: 2021. 11. 08.)
- Democracia Abierta. “The Bible Makes a Comeback in Bolivia with Jeanine Añez.” *OpenDemocracy*, 20 Nov. 2019, <https://www.opendemocracy.net/en/democraciaabierta/quien-es-jeanine-anez-y-por-que-desprecia-los-pueblos-indigenas-de-bolivia-en/>. (Utolsó megtekintés: 2021. 11. 08.)
- Fabricant, Nicole. “The Roots of the Right-Wing Coup in Bolivia.” *Dissent Magazine*, 24 Dec. 2019, www.dissentmagazine.org/online_articles/roots-coup-bolivia-morales-anez-camacho. (Utolsó megtekintés: 2021. 11. 07.)
- Farthing, Linda, and Olivia Arigho-Stiles. “Bolivia’s Tragic Turmoil.” *NACLA*, 15 Nov. 2019, <https://nacla.org/news/2019/11/15/Bolivia-Morales-Camacho>. (Utolsó megtekintés: 2021. 11. 08.)
- Kurmanaev, Anatoly, and Clifford Krauss. “Ethnic Rifts in Bolivia Burst Into View With Fall of Evo Morales.” *The New York Times*, 17 Nov. 2019, www.nytimes.com/2019/11/15/world/americas/morales-bolivia-Indigenous-racism.html?action=click&module=RelatedLinks&pgtype=Article. (Utolsó megtekintés: 2021. 11. 08.)
- Long, Guillaume. “How the OAS, and the Media’s Lack of Scrutiny, Caused a Violent Coup in Bolivia.” *OpenDemocracy*, 25 Nov. 2019, www.opendemocracy.net/en/democraciaabierta/how-the-oas-and-the-medias-lack-of-scrutiny-caused-a-violent-coup-in-bolivia. (Utolsó megtekintés: 2021. 11. 08.)
- Mesa Gisbert, Carlos Diego De. “El Primer Desafío.” *Carlosdmesa*, 8 Dec. 2019, <https://carlosdmesa.com/2019/12/08/el-primer-desafio/>. (Utolsó megtekintés: 2021. 11. 08.)
- Ministerio de Defensa del Estado Plurinacional de Bolivia. “Wiphala.” *Ministerio de Defensa*, www.mindef.gob.bo/mindef/node/169. (Utolsó megtekintés: 2021. 11. 08.)
- Miranda, Boris. “Renuncia de Evo Morales: 4 símbolos con los que la presidenta en funciones de Bolivia quiere diferenciarse del gobierno de Morales.” *BBC News Mundo*, 14 Nov. 2019, www.bbc.com/mundo/noticias-america-latina-50425098. (Utolsó megtekintés: 2021. 11. 07.)

- Nugent, Ciara. “How Bolivia’s Evo Morales Was Brought Down With the Help of an Obscure Conservative With a Bible.” *Time*, 15 Nov. 2019, <https://time.com/5728279/luís-fernando-camacho-bolivia/>. (Utolsó megtekintés: 2021. 11. 08.)
- O’Boyle, Brendan. “Bolivia Has Changed Since 2003. Has Carlos Mesa?” *Americas Quarterly*, 30 Sept. 2020, www.americasquarterly.org/article/bolivia-has-changed-since-2003-has-carlos-mesa. (Utolsó megtekintés: 2021. 11. 08.)
- Ramos, Danny, and Mitra Taj. “Bolivia’s Election Sparks Protest as Rivals Clash over Results.” *Reuters*, 22 Oct. 2019, www.reuters.com/article/us-bolivia-election-idUSKBN1X01VJ. (Utolsó megtekintés: 2021. 11. 08.)
- Smith, Ashley. “The Eighteenth Brumaire of Macho Camacho: Jeffery R. Webber (with Forrest Hylton) on the Coup in Bolivia.” *Versobooks.Com*, 15 Nov. 2019, www.versobooks.com/blogs/4493-the-eighteenth-brumaire-of-macho-camacho-jeffery-r-webber-with-forrest-hylton-on-the-coup-in-bolivia. (Utolsó megtekintés: 2021. 11. 08.)
- United Nations High Commissioner for Refugees. “Refworld | World Directory of Minorities and Indigenous Peoples - Bolivia.” *Refworld, Minority Rights Group International*, Jan. 2018, www.refworld.org/docid/4954ce15c.html. (Utolsó megtekintés: 2021. 11. 07.)
- Walters, Jonah. “Bolivia’s Path to Camacho (Interview).” *NACLA*, 13 Nov. 2019, <https://nacla.org/news/2019/11/13/bolivia-path-camacho-interview-morales>. (Utolsó megtekintés: 2021. 11. 08.)

Hivatkozott dokumentumok:

- United Nations High Commissioner for Refugees. “Refworld | Constitución Política de Bolivia de 1967 con reformas de 1994.” *Refworld*, www.refworld.org/docid/3db9348d4.html. (Utolsó megtekintés: 2021. 11. 08.)
- United Nations High Commissioner for Refugees. “Refworld | Indigenous and Tribal Peoples Convention, C169.” *Refworld*, www.refworld.org/docid/3ddb6d514.html. (Utolsó megtekintés: 2021. 11. 07.)
- United Nations High Commissioner for Refugees. “Refworld | United Nations Declaration on the Rights of Indigenous Peoples.” *Refworld*, www.refworld.org/docid/471355a82.html. (Utolsó megtekintés: 2021. 11. 07.)
- United Nations High Commissioner for Refugees. “Refworld | Constitución Política Del Estado.” *Refworld*, <https://www.refworld.org/docid/4a1e6bc92.html>. (Utolsó megtekintés: 2021. 11. 08.)

Videók:

- “Jeanine Áñez, presidenta interina de Bolivia: ‘Evo quería imponerse por la fuerza’ | BBC Mundo.” *YouTube*, feltölt. BBC News Mundo, 15 Nov. 2019, www.youtube.com/watch?v=aI0x5b8nOcc. (Utolsó megtekintés: 2021. 11. 08.)
- “Luis Fernando Camacho Pide Respetar La Wiphala.” *YouTube*, feltölt. El Alto Digital, 12 Nov. 2019, www.youtube.com/watch?v=jTh3aeOuLJs. (Utolsó megtekintés: 2021. 11. 08.)